



Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 5, Sayı 12, Temmuz 2018, ss. 125-145.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 5, Issue 12, July 2018, pp. 125-145.

ISSN 2148-5704

DOI Number: 10.17822/omad.2018.103

Geliş Tarihi/Received: 16.04.2018 Kabul Tarihi/Accepted: 14.07.2018

İRANLILARIN KUDÜS-İ ŞERİF ZİYARETLERİ

Iranians' The Visiting of Al-Quds Al-Sharif

Esra DOĞAN TURAY*

Öz: İranlılar, Kaçar Hanedanlığı döneminde (1795-1925) Osmanlı Devleti'nin parçası olan Kudüs'e (1517-1917) sınırlı sayıda seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu seyahatleri esnasında kaleme aldıkları eserler, Kudüs'ün kaderinin değiştiği döneme denk gelmektedir. Hacı Ali Han İtimadussaltana, Sultan Murat Hisamüssaltana, Mehdi Guli Han Muhbirussaltana, Muhammet Fâtımî, Celâleddin Azimâbâdî, Fahreddin Cezâirî gibi bürokrat ve sivillerin Mekke'ye yolculukları sırasında gezip gördükleri Kudüs'e, mukaddes mekânlarına, o günkü sosyopolitik duruma dair yorumlarını ihtiva eden bu hatıratlar eski ve yeni Kudüs'ün tarihi kimliğine işaret eder. Hatıratlarında Kudüs'ün İran tarihindeki yeri ve önemine dikkat çeken İranlılar, aynı zamanda Kudüs'ün yapısal ve mimari özelliklerine, coğrafi ve fiziki yönlerine, halkın örf ve âdetlerine, buradaki azınlıkların durumuna dair dikkat çekici noktalara değinmektedirler. Makale, bu seyahatnamelerdeki Kudüs ziyaretlerine dair bir değerlendirmedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar, Kudüs, Seyahatname

Abstract: The Iranians in Qacar Dynasty (1795-1925) performed limited number of travels to Al-Quds (1517-1917) which was a part of the Ottoman Empire. The works which they wrote during these travels correspond to a period that changed the destiny of Al-Quds. These reminiscences containing on Al-Quds, holy places, the socio-political situation of the time that bureaucrats and civilians such as Hacı Ali Khan İtimadussaltana, Sultan Murat Hisamüssaltana, Mehdi Guli Han Muhbirussaltana, Muhammet Fâtımî, Celâleddin Azimâbâdî, Fahreddin Cezâirî saw during a trip to Mecca, point to the historical identity of the old and new Al-Quds. In the reminiscences, Iranians who draw attention to the importance of Al-Quds in the history of Iran, at the same time, provide information on structural and architectural characteristics, the geographical and physical aspects of Al-Quds, the customs and traditions of the people, and the status of minorities there. In the article, an evaluation will be made on the visitings of Al-Quds in those reminiscences.

Keywords: Iran, Qacar, Al-Quds, Seyâhatnâme

Giriş

Uzak İslam coğrafyalarından Haremeyn'e gelerek ömürlerinde bir defa hacca giden İranlılar, güzergâhları esnasında Kudüs'e de uğramış ve bu şehri hatıratlarında anlatmışlardır. Zira İslam beldeleri arasında müstesna bir yere sahip olan Kudüs, Müslümanların ilk kıblesidir. Aynı zamanda bu şehir Kâbe'den sonra ikinci mescit ve Ravza-i Mutahhara'dan sonra da üçüncü harem sayılan Mescid-i Aksa'nın bulunduğu yerdir. Kudüs dışında tümü *Memalik-i Mahruse* sayılan Bağdat, Şam, Kahire ve İstanbul gibi şehirlerden geçen güzergâhları seçen İranlılar, mukaddes mekânlara ev sahipliği yapan şehirleri görme arzusuyla yollarını binlerce kilometre uzatırlar. İranlıların yazmış olduğu bu eserlerin oldukça nitelikli ve eleştirel olduğu görülür. Zira Osmanlı Devleti'yle birlikte hilafet iddiasında bulunan, mezhepsel ve tarihsel anlamda kadim zamanlardan beri rakip olan bir halkın yazıcıları, meselelere eleştirel yaklaşmışlardır. İranlıların bu eserlerinde Kudüs kültürel anlamda tartılmış, şehirdeki

* (Dr. Öğr. Üyesi), Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Mardin/Türkiye, e-mail: esra_dogan@hotmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0001-7728-0037

uygulamalar sıkça eleştirilmiş, birçok konuda geniş değerlendirmeler yapılmıştır. Bu sebeple seyahatnameler meselelere objektif bakan Osmanlı şehir tarihçileri ve Kudüs araştırmacıları için matematiksel bir sağlama gibidir.

19. yy. sonları ve 20. yy. başlarında Sünni dünyanın hac öncesi ve sonrası Kudüs'e yaptığı yoğun ziyaretler, İranlı hacılar tarafından haccın bir parçası ve tamamlayıcısı olarak yorumlanmıştır. Özellikle de Türklerin vatan toprağı saydığı bu şehri sürekli ziyaret ettiği dile getirilmiştir.¹ İran Şahı Fethalişah'ın oğlu 1253 / 1838 yılında hacca giderken günümüzde Ürdün sınırlarında yer alan *Maan* adlı hac durağı / menziline geldiklerinde buradan Kudüs'e ayrılan bir yoldan bahsederek, rehberler eşliğinde on beş saatte varıldığını belirtmiştir.² O *Emir-i Hacc'ın* bilgisi dâhilinde gerçekleşen bu ziyaret için birçok hacının kervandan ayrıldığını söylerken, Maan Menzili'ne Kudüs'ten portakal getirilip satıldığını, hacıların çoğunun çöl seyahatleri için bolca portakal depoladıklarını bildirmiştir.³

İranlıların Kudüs'ü ziyaretlerinin sebebi buranın, İslam'ın ilk kıblesi olmasıdır. Bu dinî sebebin dışında Kudüs'ün güzergâhları üzerinde Şam, Kahire gibi mutlaka görülmesi gereken İslam şehirlerinden biri olması, ayrıca üç dinin merkezi ve Peygamberler vatani olmasıdır. Fakat İranlıların hac yolculukları esnasındaki Kudüs ziyaretleri hiç şüphesiz Atabât ziyaretleriyle mukayese edilemez ölçüde azdır. Atabât ziyareti Şiilerin Irak'ta bulunan Samarra, Necef, Kâzimeyn, Kûfe ve Kerbelâ'da metfun bulunan Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve On iki İmam'dan İmam Kâzım ve İmam Cevat'ın kabirlerine yapılan ziyaretler her yıl binlerce İranlı Şii hacı ve ziyaretçilerin uğrak yeridir. Öte yandan bölgede İslâm öncesi Perslerin merkezi olan *Tisfun* şehrinin harabeleri yer almaktadır. Ayrıca vatana en yakın ticari şehir olan Bağdat her İranlının görmek istediğı bir şehirdir. Bunun da ötesinde Şii Müslümanlar hac dönüşü eve dönmeden önce Muharrem ayı merasimlerini burada geçirmek için âdeta yarışmışlardır. Bunlar İranlılar için Atabât ziyaretinin haccın tamamlayıcı bir unsuru olarak görülmesine sebep olmuştur.

Sünni Müslümanlarda *Hacı* sıfatıyla beraber kullanılan *Kudsi* sıfatı yok denecek kadar azken, Şii dünyada *Hacı* sıfatıyla *Kerbelâ* sıfatının sıkça kullanıldığı görülür. Bu sebeple Sünnilerin Kudüs ziyaretine verdiği değerin Şii dünyada Atabât ziyaretine verilen değerden sönük kaldığı düşünülür. *Kudsi* sıfatının Şii dünyada karşılığının olmadığı görülür. Bu; Atabât seyahatlerini inceleyen, eserlerde bölgeye atfedilen önem ve itinayı gören tüm araştırmacıların kolaylıkla ulaşacağı bir çıkarımdır. Öte yandan Kaçarlar döneminde yazılmış altmışın üzerindeki hac seyahatnamesinin hemen tamamında Atabât ziyareti yer alırken sadece altısında Kudüs ziyareti vardır.⁴

Bu çalışma, İranlıların Kudüs algısına yönelik bir çaba olup Kudüs notlarının değerlendirileceğı bir makaledir. Makalede şahısların hac yolculuklarına ve Filistin olarak zikrettikleri coğrafyadaki diğer şehirlere değinilmeyecek,⁵ Kudüs'e girişten çıkışa kadarki bölümler esas alınacaktır.⁶ Türkçe ya da Farsça olarak böyle bir araştırma daha önce yapılmadığı için, araştırma kuşkusuz sahaya değer katacaktır. Ayrıca bu çalışmayla İranlı Şiilerin de az da olsa Kudüs'e gittikleri ispatlanacaktır. Makalede seyyahlar, eserleri ve güzergâhları kısaca tanıtıldıktan sonra İranlılar gözünden Kudüs'ün fiziki, coğrafi, dinî, sosyal ve siyasi durumu aktarılacaktır.

¹ Rasul Caferiyan, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, Neşr-i İlm, Tahran 1389, C. 2 s. 667.

² Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 132.

³ Keykavus Mirza Peser-i Fethalişah Gacar, *Sefername-i Mekke*, edt. Rasul Caferiyan, Neşr-i İlm, Tahran 1394, s. 173.

⁴ Rasul Caferiyan, *Rah-ı Hacc*, Neşr-i Zeytun-i Sebz, Tahran 1389, Haritalar s. 720-760.

⁵ Bu eserlerde dönemin Filistin'ine ışık tutan, özellikle de İran'dan sürülen Bahaîlerin yaşadığı Akka ve Hayfa gibi şehirlere ait bulunmaz noktalar dile getirildiğı unutulmamalıdır. Seyyid Cafer Hamidi, *Tarih-i Orşalim, Beyt'ul Makdis*, Emir Kebir, Tahran 1381, s. 267.

⁶ Seyyid Fahreddin Cezâiri, *Sefername-i Mekke Şam Mısır ve Irak*, Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî, edt. Rasul Caferiyan, Tahran 1389, C. 8, s. 236-257.

1. İranlı Ziyaretçilerin Niteliği

İranlı hacılar arasında Kudüs'e seyahat eden ve hatıratında bu şehirden bahseden ilk kişi Nâsır Hüsrev Kubadiyan'dır (ö. 1088). Zira bu tarihten önce Farsça yazılmış başka bir hac sefername / seyahatname bulunmamaktadır. 1047 yılında bölgeye gelen Nâsır Hüsrev, Akka'dan kara yolu ile Kudüs'e gelmiş, ziyaretinin ardından Mekke'ye giderek hac görevini yerine getirmiştir. Seyahatname yazıcılığının tüm dünyada arttığı bir dönem olan Kaçarlar dönemine (1795-1925) değin hacca giderken şehri ziyaret eden ve hatıratında bu şehirden bahseden herhangi bir eser tespit edilememiştir.⁷ Bunun yanında Safevi Devleti'nin manevi kurucusu Şeyh Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî (ö. 1334) torunu Hacı Ali Siyahpuş'un ömrünün sonlarında doğru hac görevini yerine getirmek için yanında büyük bir mürit topluluğu ve oğluyla Mekke'ye gittiği, 1427 yılında Mekke'den dönerken Kudüs'te kaldığı sırada hastalandığı ve burada vefat ettiği bilinmektedir. Hacı Ali'nin cenazesi 1429 yılında Mescid-i Aksa'nın yanındaki Babü'r-Rahme Kabristanında defnedilmiştir.⁸

Kaçar Hanedanlığı döneminde Kudüs'e gelen ziyaretçilerin yazdığı eserlerin tamamı birer hac seyahatnamesidir. Yine bu dönemde şehri ziyaret edenlerin tümünün Kudüs'e oldukça yakın olan Şam'da bir müddet ikamet ettikleri görülür.⁹ Sünni ve Şii Müslümanların doğrudan Kudüs hedefli seyahatleri yok denecek kadar azken, hemen hepsinin şehri dolaylı olarak hac yolculukları sırasında ziyaret ettikleri görülür. Kaçarlar döneminde de Kudüs'e özel yayımlanmış bir seyahatname bulunmamaktadır. Bu sebeple Kudüs ziyareti, genel olarak hac ziyaretiyle bir anılır.

İranlı hacıların hatıratlarında Kudüs'ü farklı şekil ve sebeplerle kaleme aldıkları görülür. Dünya turu esnasında hacca da giden Muhbirussaltana'nın Kudüs'e yaptığı kısa yolculuğun sebebini "*Eserimizde Kudüs'ü muhtasar anlatmamızın asıl hedefi bu uzun yolculukta okuyucuyu fazla sıkmadan her şehirle ilgili bir tat tattırmak istememizdir.*" sözleriyle ifade ettiği görülür.¹⁰ Diğer taraftan Kudüs'e hac yolculuğu esnasında planlı ve vakitlice giden Azimâbâdî şehirle ilgili hatıralarını kaleme alma sebebi olarak dostlarının ısrarını ve hemşehrilerine faydalı olabilmeyi öne sürer.¹¹

İranlı ziyaretçilerin hacca Şam ve Irak yolu olarak bilinen iki kara güzergâhından ve Hint Okyanusu-Kızıldeniz ve İstanbul-Akdeniz yolu olarak bilinen iki deniz güzergâhından gittiklerinde Kudüs'e uğradıkları, çoğunun deniz yolunu tercih ettikleri görülmektedir.¹² Bunların ikisi dışında diğerleri Süveyş Kanalı'ndan geçerek Beyrut'a gelmiş, buradan Yafa'ya gelerek Kudüs'e geçmiştir. Bu iki hacıdan ilki İtimadussaltana'dır. O, Osmanlı hac kervanına katılmıştır. Karayolunu tercih etmiş, Kudüs'e giden en eski yol olan Maan-Kudüs güzergâhını seçmiştir. İkinci şahıs ise Hisamussaltana'dır. O da kara yoluyla Şam'dan Yafa'ya, buradan da Kudüs'e geçmiştir. Diğer dört şahıs ise benzer güzergâhı kullanmış, 1892'de tamamlanan tren yoluyla Kudüs'e ulaşmışlardır. Bu yol II. Abdülhamit'in 1889-1892'de yaptırdığı yoldur. Bu dört ziyaretçinin Kudüs'ten Yafa'ya dönüşleri de trenle olmuştur. Bunun dışında son dönemde arabayla yolculuk yapanlar da vardır.¹³ Kudüs içinde ve kasabalara ulaşımında genellikle fayton

⁷ Esra Doğan, *Tarih-i Hacgozariy-i İraniyan*, Neşr-i Meşar, Tahran 1389 s. 404-416.

⁸ Ne ilginçtir ki Kaçarlar dönemine ait Kudüs hatıratlarında Hacı Ali'den ve kabrinden hiçbir şekilde bahsedilmemektedir. Mustafa Ekinci, "Safeviyye Tarikati ve Türkmenler Üzerindeki Rolü", *Anadolu'da Alevilerin Dini ve Bu Gün* ed. Halil İbrahim Bulut, Sakarya Üniv. Yayınları, 2010 s. 149

⁹ Kudüs'le Mekke arasında vaki olan bu yakınlıktan dolayı hacıların iki şehir arasında yürüdükleri ifade edilir. Hafız Ebru, Şihabeddin Abdullah Khafi, *Coğrafya-yı Hafız Ebru*, ed. Sadık Seccadi, Miras Mektup, 1382, C. 3, s. 265; *Coğrafya-yı Hafız Ebru*, ed. Sadık Seccadi, Miras Mektup, 1382, C. 3, s. 265.

¹⁰ Mehdi Guli Han Muhbirussaltana, *Sefername-i Mekke*, ed. Seyyit Muhammet Debirsiyak, Tiraje, Tahran 1368, s. 286-293.

¹¹ Celâleddin bin İbrahim Hüseyin Azimâbâdî, *Sefername-i Celaliyye*, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Rasul Caferiyan, Tahran 1389, C. 9 s. 481-462.

¹² Esra Doğan, *Tarih-i Hacgozariy-i İraniyan*, Neşr-i Meşar, Tahran 1389, s. 404-416.

¹³ Hacı Seyyit Muhammet Fâtîmî, *Sefername-i Mekke*, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Rasul Caferiyan, Tahran 1389, C. 9, s. 1638.

kullanılmıştır.¹⁴ Eserlerde şehirde faytonların kullanıldığı, şehir dışındaki uzak ziyaretlerde özellikle de tepe tırmanışlarında at ve eşeklerden istifade edildiği görülmüştür.¹⁵

Kudüs'e gelen İranlı ziyaretçilerden dördü devlet adamı, diğer ikisi ise ilmiye sınıfından olup Hindistan'dan gelen Nakşibendî Şeyhi Azimâbâdî dışındakilerin tamamı Şii ve İranlı'dır. Bunlar arasında Hisamüssaltana Osmanlı'nın konuğu olarak karşılanmış, önemli bir devlet adamı olan Muhbirussaltana içinse Kudüs Valisi tarafından askerî tören düzenlenmiştir.¹⁶ Bu bürokratlar bir tabur asker ve bandoyla karşılanmış, faytonlarla ikamet yerlerine götürülmüştür.¹⁷ Kudüs kaymakamı, kumandanı ve diğer paşalar tarafından kendileri için uğurlama töreni düzenlenmiş, gezileri esnasında kendilerine eşlik edilmiştir.¹⁸ Eserlerde dikkat çeken diğer bir husus Osmanlı devlet yetkililerinin yalnızca İranlı bürokratlara değil, Hindistan asıllı Nakşî Azimâbâdî için de başta gümrük olmak üzere birçok yerde lütuf ve ikramda bulunmalarıdır.¹⁹ İranlı bürokratlar gibi ağırlanan Nakşî din adamı Azimâbâdî'ye, kendi ifadeleriyle "*Ehli İslam'a nasip olmayan lütuflar*" ihsan edilmiştir. Hz. Meryem Türbesi Şeyhi Muhammed Emin'in ortanca oğlu Şeyh Muhammed eşliğinde türbeyi gezen yazar, mekânın boşaltılması sırasında kendisinin Süleyman ve Misbah Efendi'nin misafirleri olduğu söylenince dilediğince kalmasına müsaade edilmiştir. Burada bir polis memuru tarafından Makbere-i Şerif'in kapısı kendisine açılarak Meryem Aleyhisselam'ın pak kabrine gül suyu serpilme merasimine iştirak etmesine izin verilmiştir.²⁰

İranlıların ziyaretleri esnasında siyasi gelişmeler yaşanmış, Hisamüssaltana gibi devlet adamları Kudüs'te yabancı devlet adamlarıyla bir araya gelmiştir.²¹ Muhammed Fâtımî İngilizlerin şehirdeki önü alınmaz ilerleyişine dikkat çekerek kaldığı otele yakın yerlerin hendeklerle çevrili olduğunu, kalede İngiliz askerlerinin kalışlarını, İngilizlere karşı yapılan halk ayaklanmalarını anlatmıştır. Fâtımî Kudüs'e girdiği esnada tüm çarşılarda protesto olduğunu, bu sebeple çarşıların kapalı olduğunu, protesto sebebinin ise üç Arap'ın iki gün sonra idam edileceği haberinin halk arasında duyulması olduğunu belirtmiştir. İdama iki gün kala halkın ölüm cezasının hapis cezasına çevrilmesi için çabaladığını, sadece Müslümanların değil Yahudilerin dükkânlarının da kapalı olduğunu zikretmiştir. Yazar ertesi gün açılan dükkânlardan ve Müslüman encümenler tarafından beyâniye dağıtılmasından bahsederken encümenin bu bildiriyle aslında halkı muhtemel taşkınlığa karşı uyardığını, halkı düzenin bozulmamasına ve sükûnete davet ettiğini ifade etmiş, insanların cami ve kiliselerde toplanıp olaysız bir şekilde yakın zamanda şehit olanları yâd edeceklerini duyurmuştur. Mescid-i Aksa'ya toplanan Filistin halkının oldukça öfkeli olduğunu bildiren yazar ortalığın karışma ihtimaline karşı sabah erkenden hareket etmiş, Hz. Davut'un kabrini ziyaret ettikten sonra Kudüs'e veda ederek Şam'a geçmiştir. Protestonun Kudüs dışında da devam ettiğini, yol boyu tüm pazarların kapalı olduğunu, Filistin toprağından çıkıp Suriye toprağına girene kadar yollardaki tüm kahvehane sahiplerinin bu çağrıya iştirak ettiğini belirtmiştir.²²

İranlılar Kudüs'e gelenlerin şehirdeki ikametleri ve kendi kalışlarıyla ilgili olarak eserlerinde ayrıntıya yer vermişlerdir.²³ Çok eski tarihlerde şehre gelen bir grup Yahudi ve Bahaî dışında Filistin topraklarını vatan edinen İranlılardan bahsetmek oldukça güçtür. Şehre ziyaret için gelenlerinse kalış süreleri değişmektedir. İranlı ziyaretçilerin Kaçarlar döneminde Yafa'da günlerce ya da haftalarca bir sonraki geminin gelmesini beklememek için ziyaretlerini kısa

¹⁴ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 360.

¹⁵ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 467.

¹⁶ Sultan Murat Hisamussaltana, *Sefername-yi Mekke*, ed. Rasul Caferiyan, Neşr-i Meşar, Kum 1374, s. 207-234.

¹⁷ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 289.

¹⁸ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 234.

¹⁹ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 470.

²⁰ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 470.

²¹ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 234.

²² H. S. M. Fâtımî, *age.*, C. 9, s. 1638.

²³ Her yıl üç ay boyunca Kudüs'e on beş bine yakın ziyaretçi gelmekte, bunlar kalacak yer, yiyecek ve ihtiyaçlarının buradan karşılamaktadır. Şirvanî Zeynelabidin, *Hadigatu's-Seyaha*, Çap-i Seng, Tahran, s. 31.

tuttukları görülmektedir. Nitekim ramazan ayında şehre gelen Celâleddin Azimâbâdî kendisini evine davet eden Filistinliye özürlerini bildirerek bir gün daha bu şehirde kalırsa Yafa'ya gelecek gemiyi kaçıracağını ve bir hafta beklemek zorunda kalacağını belirterek ertesi gün ayrılmak zorunda olduğunu söylemiştir.²⁴ İranlıların Kudüs'te sayılı günlerde ikamet etmeleri ya da buraya hiç gelmemelerinin bir diğer sebebi; herhangi bir hadise ile karşılaşmaları durumunda bölgede sığınacak bir sefaret, maslahatgüzar ya da herhangi bir kurumun bulunmamasıdır. Bu yüzden İranlı ziyaretçiler Kudüs'e geldiklerinde burada daimi yaşayan ve ticaretle uğraşan hemşehrilerini göremez; İstanbul, Bağdat, Şam, Kahire gibi şehirlerde İranlılar mahallesi ya da kervansaray gibi özel yerlere uğrayamamışlardır.

Eserler incelendiğinde ziyaretçilerin üçünün Kudüs'ü hac sonrası ziyaret etmiş olduğu, Hisamussaltana ve Muhbirussaltana'nın hac öncesi ziyaret ettikleri için vakit darlığı yaşadığı, hac zamanından çok önce Kudüs'e gelen Azimâbâdî'ninse şehirde gönlünce kaldığı görülür. Buna göre Kudüs ziyaretini planlı ve maksatlı yapan tek kişi Azimâbâdî'dir.²⁵ Bu sebeple o, Kudüs'te diğer beş İranlı'ya nazaran daha rahat ve uzun kalmıştır. Buradan hacca gidiş ve dönüşte bir menzil sayılan Kudüs'teki kısa süreli ikametinin bir diğer sebebinin ziyaretçilerin Arafat'a yetişme kaygısı olduğu çıkarılabilir. Nitekim şehirde üç gün kalabilen Hisamüssaltana²⁶ gibi Muhbirussaltana da Arafat'a yetişmeleri gerektiği için şehirde gönlünce kalamadığını ifade etmiştir.²⁷

Seyahatnameler incelendiğinde İranlı hacıların ikamet ettikleri yerlerin başında otel ve misafirhanelerin geldiği görülür. Hisamussaltana gibi üst düzey yetkililerinse devletin özel konluğu olarak uygun görülen yerde misafir edildiği açıktır. Hisamussaltana Kudüs'te yaşayan ve soyu Hz. Hüseyin'e dayanan Musa Efendi adındaki yaşlı bir zatın evine yerleştirilmiş, aynı şekilde Hibron / Halil'de de Şii bir zat olan Hacı Şeyh Muhammed Ali'nin evinde ağırlandı.²⁸ Kendisinden 42 yıl sonra şehre gelen Muhbirussaltana ise şehirde yeni yapılan büyük bir otele yerleştirilmiştir. Otele geldiğinde kendisini selamlamak için toplanan şehir ahalisiyle hasbihal etmiştir. Muhbirussaltana kaldığı bu otelin Beyrut ve Yafa otellerinden daha iyi olduğunu, yakın zamanlarda Alman İmparatorunun konuk edilmeden kısa bir süre önce yenilendiğini bildirmiştir.²⁹ İranlı ziyaretçilerden bir diğeri olan Seyyid Fahreddin Cezâirî dostlarıyla beraber *Filistin* adlı meşhur bir motelde, üç yataklı bir odada kalmıştır.³⁰ Motelin oldukça geniş bir konaklama merkezi olduğu, çok sayıda odasının bulunduğu, motelde devasa bir mutfak ve lobinin yer aldığını bildiren Cezâirî, burada kalan müşteriler için her türlü imkânın mevcut olduğunu belirtmiştir. Cezâirî buranın çok kalabalık olduğunu, giren çıkanın haddi hesabı olmadığını, bu sebeple gereği gibi temizlenemediğini, bazen tuvaletlerde su bile bulunmadığını, temizlik için kullanılan malzemelerin kırık dökük olduğunu da eserinde dile getirmiştir.³¹ Şehirde Davut Kalesi yakınında *Babu'l-Hayl* adlı yerde bir motelde kalan Muhammed Fâtîmî ise ne yazık ki motelin adını eserinde zikretmemiştir.³²

2. Sefername / Seyahatnamelerin Niteliği

Kaçar Devleti'nin ikinci yarısında (1263 / 1836-1348 / 1929), bir asırlık zaman diliminde tespit edilen seyahatnameler arasında ilk ve en eski tarihli olanı Hacı Ali Han İtimadussaltana'ya (ö. 1307 / 1890) ait olan *Seyahatname* adlı eserdir. Bağdat'a sürgün edilen yazar, seyahatinin ardından azledildiği görevine yeniden getirilir.1263 / 1836 yılında Muhammed Şah'ın annesinin de yer aldığı kervanla Mekke'ye gitmek üzere Bağdat'tan yola

²⁴ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 474.

²⁵ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 476.

²⁶ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 207.

²⁷ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 290.

²⁸ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 207.

²⁹ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 291.

³⁰ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 391-430.

³¹ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 391-430.

³² H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1638, 1642.

çıkan yazar, Musul, Nusaybin, Mardin, Batman, Diyarbakır, Antep, Halep, Şam güzergâhı ile Kudüs'e gelmiş, Maan ve Medayin menzilleri üzerinden Medine ve Mekke'ye gitmiş, hac vazifesini bitirdikten sonra Osmanlı Şam kafilesiyle aynı yoldan Kudüs'e uğramış, buradan da Şam, Halep, Diyarbakır, Van, Tebriz yoluyla vatana dönmüştür. İtimadussaltana'nın geçtiği Maan-Kudüs güzergâhı hacıların Kudüs'e gitmek için kullandıkları en eski ve en çok kullanılan yoldur.³³ İtimadussaltana'nın seyahat notlarını anlatan bu eserin tedvin sırasında Kudüs bölümünün yer aldığı Şam-Mekke notları ne yazık ki kaybolmuştur.³⁴ Bizim için eseri önemli kılan şeyse öncelikle yazarın bu yolculuğu gerçekleştirerek iki kere Kudüs'e gitmiş olması, bunun da ötesinde Şam bölgesinin merkezi sayılan Kudüs'ün tarihine ait verdiği derli toplu bilgilerin bu eserde yer almasıdır.

Konuyla ilgili ikinci kaynak Sultan Murat Hisamüssaltana'nın *Sefername-i Mekke* adlı eseri olup Kaçarlar zamanında yazılan en önemli hac hatıratlarından biri sayılmaktadır.³⁵ Hisamüssaltana (ö. 1883) Abbas Mirza Naibüssaltana'nın oğlu ve Kaçar Devleti'nin önemli dört simasından biridir. Yazar 1297 / 1880 yılında Tahran'dan yola çıkmıştır. Bakü, Astrahan, Kiev, Odessa gibi şehirlerde kalmış, İstanbul'da Sultan II. Abdülhamit'in konuğu olmuş, İstanbul'dan gemiyle Cidde'ye ulaşarak hac görevini eda etmiştir.³⁶ Hisamüssaltana Mekke'den Şam'a buradan Beyrut'a ve Yafa'ya giderek Remle'den geçmiş, 29 sefer 1297 / 11 Şubat 1880'de Kudüs'e ayak basmıştır.³⁷

Üçüncü Farsça eser Nakşibendî tarikatı şeyhi olan Celâleddin bin Mevlâ İbrahim Hüseyin Azimâbâdî'nin (1241-? / 1826-?) *Sefername-i Celaliyye* adlı hatıratıdır.³⁸ Hindistan'ın Azimabad adlı şehrinde doğan müellif bir din bilginidir. 1310 / 1892 yılına kadar *Pentar* adlı şehirde Nakşî şeyhi olarak hizmet ettiğini, dört yıl sonra yani 1314 / 1896 Ekim ayında hacca gitmek için postu bıraktığını bildiren yazar, bu tarihten sonra Bombay'dan hareket etmiş, Hint Okyanusu'nu geçerek Yemen'in Mokla limanına ulaşmıştır. Buradan Hadramevt'e gelmiş ve yoluna devam ederek Kızıldeniz'de hacıların karantinaya alındığı Kamran Adası'nda karantinaya alınmış, buradan Medine'nin limanı Yenbuğ'a gelerek önce Medine'yi ziyaret etmiş, yine Yenbuğ limanından Süveyş Kanalı'nı geçerek Kahire ve İskenderiye'ye gelmiştir. Buradan Beyrut'a hareket eden yazar Şam'ı ziyaretinin ardından Yafa'ya ve sonra da Kudüs'e geçmiştir. 1314 Ramazan / Şubat 1897'de Kudüs'e ayak basan yazarın diğerlerine nazaran Kudüs'ün manevi yönüne değindiğini, şehri sufi gözüyle incelediği görülür. Azimâbâdî haccını eda ettikten sonra geldiği güzergâhtan Bombay'a geri dönmüştür.

Dördüncü seyahatname *Sefername-i Mekke-i Muazzama* adıyla Mehdi Guli Han Hidayet Muhbirussaltana (ö. 1329 / 1911) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif dönemin eğitim bakanı ve başbakanı olarak görev yapmış, Muzaffereddin Şah döneminde (1896-1907) görevinden uzaklaştırılınca hacca gitmek için izin almış, bu vesile ile dünya turuna çıkmıştır. 1321 / 1903'da Hazar Denizi limanı Enzeli'den yolculuğuna başlamış, Rusya üzerinden Çin'e gitmiş, ardından Japonya, Amerika ve Avrupa'ya geçerek İtalya'dan gemiyle İskenderiye limanına gelmiştir. Kızıldeniz'den Cidde limanına gelip hac ibadetini yerine getirmiş, buradan Şam yoluyla Beyrut'a gelerek 27 Rebiülevvel 1321 / 23 Haziran 1923 günü Kudüs'e ulaşmıştır.³⁹ Ziyaretinin

³³ R. Caferiyan, *Rah-ı Hacc*, 1. Harita, s. 720.

³⁴ R. Caferiyan, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, C. 2, s. 667.

³⁵ Bu eserin Kudüs kısmı tetkik edilerek Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Esra Doğan Turay, "Sultan II. Abdülhamit'in Konuğu İran Şehzâdesi Hisamüssaltana'nın "Sefernâme-i Mekke" Adlı Eserinde Beytülmağdis Ziyareti (1297-98 / 1880-81)", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 17(2), 2017, .s. 17.

³⁶ Bu seyahat 1878 yılında Mirza Hüseyin Han'ın İttihad-ı İslam görüşünü te'yt ve teşvik için II. Abdülhamit'e gönderilme tarihinden iki yıl sonradır. Dolayısıyla bu ağırlanış önem arz eder. Cezmi Eraslan, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamit'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri (1878-1882)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 228.

³⁷ R. Caferiyan, *Rah-ı Hacc*, s. 732.

³⁸ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 469.

³⁹ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 293.

ardından Avrupa üzerinden yeniden ülkesine dönmüştür. Müellifin 1917 yılının Aralık ayında gördüğü Kudüs şehri İngilizlerin işgal ederek başkent ilan ettiği, birçok yeniliğin ve gelişmenin yaşandığı bir Kudüs'tür. Bu açıdan verdiği bilgiler oldukça önemlidir.

Beşinci seyahatname Seyyid Fahreddin Cezâiri'nin (ö. 1394 / 1974) *Sefername-i Mekke Şam Mısır ve Irak* adlı eseridir. Münevver bir din adamı olan ve aynı zamanda müderrislik yapan Cezâiri, 1340 / 1920 yılında otuz beş yaşında gerçekleştirdiği hac yolculuğu dönüşünde Kudüs'te uzun bir müddet kalmıştır. Yolculuğuna Tahran'dan başlayan Cezâiri, Kirmanşâh üzerinden Irak'a hareket ederek önce Atabât ziyaretlerinde bulunmuş, ardından Basra Körfezi'ndeki Buşehr limanından yola çıkarak Hint Okyanusu'nu geçmiş, Kızıldeniz'den Cidde'ye varmış, haccını eda ettikten sonra Süveyş Kanalı'ndan Beyrut'a ulaşmış, buradan da 20 Muharrem 1341 / 12 Eylül 1921'de Kudüs'e varmıştır. Cezâiri trenle Kudüs'e gelirken küçük trenin geçtiği muhteşem manzaralı yerleri, yemyeşil köyleri, bağ ve bahçeleri, sarp ve zorlu dağları yara yara giden treni, yolun yapılmadan önceki ürpertici hâlini, harcanan muazzam serveti uzun uzun anlatmıştır.⁴⁰ Kudüs'ü ziyareti ardından Şam'a gelen Cezâiri, Halep ve Musul üzerinden tekrar Atabât'a gitmiş, Kirmanşâh yoluyla Tahran'a dönmüştür. Cezâiri'nin Kudüs notları diğerlerine nazaran şehirdeki sosyoekonomik hayata değinen en geniş eser olma özelliğine sahiptir. Müellifin şehri ziyaret ettiği dönem Kudüs'ün İngiliz toprağı sayıldığı bir zamana denk gelir. Nitekim Cezâiri, Sayda'ya ulaştıklarında burada bir dağın sınır kabul edildiğini, küçük bir kulübe önünde pasaportlarının İngilizler tarafından vize işlemine tâbi tutulduğunu belirtmiştir.⁴¹ Yazar bu ziyaretinde İran'dan Akka'ya yeni sürülen Bahaîleri, liderleri olan Mirza Hüseyin Ali'yi ve yoldaşlarından da bahsetmiştir. Kendisine "*Vatanlarından ettiğiniz bir avuç insanın hâlini gidin de Hayfa'da görün.*" denilince bu söze alınarak onları Hayfa'da bizzat görmeye gitmiştir. Bahaîlerle İran'dayken aşına olan yazar bunların yaşamları hakkında önemli noktalara değinmiştir.⁴²

Altıncı ve aynı zamanda en geç tarihli seyahatname Pehlevi döneminin başlarında yazılmış olan *Sefernâme-i Mekke* adlı eseridir. Hacı Seyit Muhammet Fâtımî'ye (1294-1324 / 1877-1906) aittir.⁴³ Eser yazarın 1348 / 1929'da yaptığı Mekke, Kudüs ve Atabât hatıralarını içerir. Tahran'dayken yeni hukuk sisteminin kuruluşunda öncülük yapan Fâtımî, Kum'da ilk modern hastane olan Fâtımî Hastanesini kuran kişi olarak bilinir. Yolculuğuna Kirmanşâh'tan başlayan yazar buradan Irak'a geçer. Atabât ziyaretlerini yaparak Musul yolu ile Şam'a gider. Şam'dan Beyrut'a geçip Port Said'den Cidde'ye ulaşarak kutsal topraklara adım atar. Hac görevini eda ederek aynı yolla Şam'a döner. Buradan Beyrut'a geçer ve 17 Muharrem 1349 / 14 Haziran 1930 günü Kudüs'e ulaşır. Kendisi Beyrut-Kudüs, Cidde-Mekke-Medine arasını otomobille kat eden ilk hatırat sahibidir. İsrail Devleti'nin 1948'de Batı Kudüs'te kurulmadan önceki durumuyla ilgili bilgiler içeren bu seyahatnamede Osmanlı sonrası Kudüs'üne dair bazı ipuçlarını görmek mümkündür.

İranlıların Beytü'l-Makdis'e bakışını anlatan birbirinden değerli bu eserlerin tamamı o dönemde yaşayan halkın kültürel ve siyasi anlamda hayatlarına ışık tutan, Kudüs şehrinin geçirdiği bir asırlık değişimi ortaya koyan, Kudüs'te yaşayan Müslüman ve azınlıkların birbirleriyle ilişkilerini ve hayat tarzlarını yansıtan değerli kaynaklardır.

3. Kudüs'ün Tarihi ve Coğrafi Özelliği

İranlılar "Kudüs" yerine genel olarak daha eski ve tarihî bir isim olan *Beytü'l-Makdis*⁴⁴ ya da *Beytü'l-Mukaddes* kelimesini, Mescid-i Aksa ile Mescid-i Sahre alanı için de Harem-i Şerif

⁴⁰ S. F. Cezâiri, *Cezâirî* C. 8, s. 238.

⁴¹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 243.

⁴² S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 250.

⁴³ H. S. M. Fâtımî, *age.*, C. 9, s. 1639.

⁴⁴ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksa" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 269.

tabirini kullanmışlardır.⁴⁵ *Harem-i Şerif* isminin kullanımı Celâleddin Azimâbâdî'nin dışında diğer İranlıların eserlerinde de görülür. Azimâbâdî, Kudüs'teki Harem'in eni ve boyunun muazzam bir boyutta olduğunu, Mekke Haremi'nden bile daha geniş bir satıhta yer aldığını kaydetmiştir.⁴⁶ Bunun dışında İranlılar Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olan bölge için de *Meşhet* tabirini kullanmışlardır.⁴⁷

Kudüs'e ayak basan İranlılar şükür secdesine kapanmış⁴⁸ şehre girerken duydukları sevinci Seyyid Fahreddin Cezâirî'nin ifadeleriyle şöyle dile getirmişlerdir:

"Beytü'l-Mukaddes'e girmek üzeydik. Burası dünyanın en meşhur şehirlerinden biriydi. Geçmişte tüm dinlerin mâbedgâhı olan bu şehir, birçok nebinin ve onlara gönderilen meleklerin indiği bir yerd. Peygamberlerin çoğu bu coğrafyaya gelmişti. Bu şehirde her dinden her türden insanın toplandığı görülmekteydi. Bu çeşitlilik ve dinî yapısı yüzünden şehirde bozguncular ve isyancılar diğer İslam şehirlerine göre nispeten daha azdı. Bize göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer, Hristiyanlara göreyse onun gömüldüğü kilise olan dünyanın en büyük mabedi Beytü'l-Mukaddes bu şehirde yer alıyordu."⁴⁹

Şehrin değer ve önemine işaret eden Cezâirî gibi Muhbirussaltana da üç bin yıldır tüm milletlerin bu mukaddes şehre göz diktiğini söylemiş, buranın birçok azınlığın, Batılı seyyahın, her çeşit din ve mezhepten insanın özellikle de sufilerin bulunduğu küçük bir dünya olduğunu bildirmiştir.⁵⁰ Kudüs'le bir anılan sufilerle ilgili ilk bilgiyse Nâsır Hüsrev tarafından kaydedilmiştir. O, Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yerde inşa edilen bir dergâhta sufilerin kaldığını yazmış, Kudüs köylerinden elde edilen gelirlerin vakıflarının sufilere harcandığını, bunlar için günlük somun ekmek ve çorba dağıtıldığını zikretmiştir.⁵¹ Nâsır Hüsrev'in 438 / 1046 yılında bahsettiği bu dergâha benzer yeri yüzyıllar sonra Cezâirî de görmüş, o da Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yer olan Zeytin Dağı'nda adını telaffuz edemediği bir tepede⁵² bir sufi dergâhının olduğunu söylemiştir.⁵³

Kudüs'le ilgili eserlerde yer alan tarihi bilgilere baktığımızda bu coğrafyaya uzak yaşayan İranlılar için Kudüs'ün *Biladuşşam* denilen bölgenin kalbinde yer aldığı, bu sebeple de tarihinin Biladuşşam içinde değerlendirildiğini görürüz.⁵⁴ İranlılar Kudüs'ün tarihini anlatırken bölgenin kendi tarihleriyle olan bağına değinerek burada hüküm süren Asur Devleti hâkimi Buhtunnasr, Pers İmparatoru II. Daryuş, Feridun bin Alkiyan gibi kendileri için önemli bazı şahsiyetlere atf yapmışlardır. İtimadussaltana bölgenin İran tarihi açısından önemine dikkat çekmiştir.⁵⁵

Hisamüssaltana Kudüs'ün doğa özelliklerinden bahsederken buranın bazılarına göre Sam bin Nuh'un geldiği vadide dağlar⁵⁶ arasında büyük bir kayanın üzerinde kurulduğunu⁵⁷ söylemiştir. Muhbirussaltana da Hisamüssaltana gibi şehrin denizden 725-784 metre yükseklikte düzlükte kurulduğunu, tarih boyunca bahsedilen coğrafi özelliğinden ötürü stratejik bir konuma sahip olduğunu belirtir. O buranın Tevrat'ta altın leğen şeklinde, akreplerle dolu bir şehir olarak bildirildiğini fakat kendilerinin bu ibarelerin aksine ne altın leğen ne de akrep gördüklerini,

⁴⁵ Bu sebeple Farsça kaynaklarda Kudüs kelimesi yerine Beytü'l- Makdis kelimesiyle tarama yapılmalıdır.

⁴⁶ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 470.

⁴⁷ Nasır Hosrov Gubadiyan, *Sefernamey-i Nasır Husrev Gubadiyani Mervezi*, edt. Dr. Muhammed Debir Siyagi, İntişarat-i Zuvvar, Tahran 1369, s. 213.

⁴⁸ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s.226.

⁴⁹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 243.

⁵⁰ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 297.

⁵¹ N. H. Gubadiyan, *age.*, s. 213.

⁵² Bu tepenin Golgota Tepesi olduğu düşünülmektedir.

⁵³ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 245.

⁵⁴ Şâmât bölgesi bugünkü Suriye, Lübnan ve Filistin toprakların içine alan bölgedir. bkn. Ş. Tufan Buzpinar, "Şam" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 38, 2010, s. 313.

⁵⁵ H. A. H. İtimadussaltana, *age.*, s.37.

⁵⁶ Yazarın ifade ettiği gibi şehir yüksekliği 770 m'dir. Bahsedilen dağın adıysa "*Seçilmiş Dağ*" anlamına gelen *Moriah Dağı'dır*. Ömer Faruk Harman, "İsmail", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 80.

⁵⁷ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 212.

şehirden bir avuç altın vererek geçip gittiklerini mizahi bir dille ifade eder. Şehrin coğrafi özellikleriyle ilgili olarak da bölgenin eski zamanlarda çöl olduğunu, şehrin doğu, batı ve güneyden vadilerle çevrili olduğunu söyler. O, bölgenin kuzey ve kuzey batı yönünden açık olduğunu, şehrin doğuda Ürdün Vadi'sinden başlayarak batı yönünde Akdeniz'e dökülen akarsuların bol olduğu yere kadar uzandığını anlatır.⁵⁸

İranlı ziyaretçiler eserlerinde Kudüs şehrini vasfederken öncelikle şehrin doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldığını,⁵⁹ asıl ve eski kısım olan tarafın Doğu Kudüs, yeni ve tali kısmı olan tarafın Batı Kudüs olarak anıldığını söyler.⁶⁰ Ayrıca şehrin Kudüs, Halil ve Beytüllahim olmak üzere üç bölgeye ayrıldığını, bu ayrıma göre de merkez Kudüs'te her çeşitten insanın bulunduğu, Halil'de Yahudi azınlığın yaşadığı, Beytüllahim'i ise Hristiyanların çoğunlukta olduğu yer olarak zikrederler.

Kudüs'ün havasıyla ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Muhbirussaltana buranın havasının ılık olduğunu ve don olaylarının az görüldüğünü söylerken,⁶¹ Celâleddin Azimâbâdî eserinde "Hatırlatmalar" bölümünde "Fayda" başlığı altında Beytül-Makdis'in havasına güvenilmeyeceği uyarısında bulunur. Buranın soğğunun tüm âlemce maruf olduğu, tren garına girildiğinde muazzam bir yağış yaşandığı, tufanın koptuğu, iki gün iki gece yağın yağmurdan hiç kimsenin güneşi görmediğini zikreder. Geldiği günlerde soğuk havanın en üst seviyelerde seyrettiği, halkın el ayaklarını ovuşturarak tir tir titrediğini yazar.⁶² Seyyid Fahreddîn Cezâiri, Azimâbâdî'ye benzer açıklamalarla şehrin havasının yaz mevsimi olmasına rağmen öğlene ve akşama doğru kışa çevirdiğini, kışlık giysiler giyinmek zorunda kaldıklarını belirtir.⁶³ İranlı ziyaretçiler şehirdeki içme suyunun azlığından bahsederek burada genelde yağmur suyunun kullanıldığını, çok sayıda eski çeşme olduğunu, meşhur olanların "*Beni İsrail, Süleyman ve Ayaz*" adlarını aldığını, şehrin hamamlarının bu çeşme sularıyla işletildiği ve şehre özel bir mecranın getirildiğini zikrederler.⁶⁴

4. Kudüs'teki Dinî ve Tarihî Mekânların Tasviri

İranlılar Kudüs'teki dinî mekânların mimari özelliklerini tasvir ederken böylesine muhteşem eserlerin tam anlamıyla anlatılmasının mümkün olmayacağını, nihayetinde yazdıklarının birer seyahatname olduğunu, bu işin asıl olarak tarihçilerin işi olduğunu söylerken asıl hedeflerinin ziyaret esnasında gördüklerini aktarmak ve buradaki İslami eserlere dikkat çekmek olduğunu dile getirirler. Dinî mekânlarla ilgili verilen bilgilerde en önemli nokta Ömer Camii ile Mescid-i Sahre'nin Sünni Müslümanlar tarafından karıştırıldığı gerçeğidir. Bu yanlış anlamaya özellikle dikkat çeken Muhammet Fâtımî, müteveli tarafından üstü örtülü mekâna götürdüğünü, kendisine mütevellinin üzülerak şimdilerde buraya Mescid-i Aksa dendiğini söylediğini zikreder.⁶⁵ Celâleddin Azimâbâdî de bu yanlış kabule değinerek asıl örtülü olan kısmın Mescid-i Aksa olduğunu, Ömer Camii'ni Mescid-i Sahre ile karıştırdıklarını belirtir. Eserinde Süleyman Peygamber'den günümüze bölgenin mimari değişimine değinen yazar, Harem-i Şerif'in iki camiden ibaret olduğunu, buranın uzunluğunun 227 adım, genişliğinin 198 adım olduğunu yazar. Harem'de yer alan sütunları ve tüm mimari özelliği anlattıktan sonra burada çile çekenler sufilerden, özellikle de "*Seyyid Muhammed Emin*" adlı şahsın çilehanesinden bahseder. Bu çilehanenin Mescid-i Aksa ile arasında 100 adım olduğunu bildirilir.⁶⁶

⁵⁸ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 293.

⁵⁹ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 212.

⁶⁰ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 246.

⁶¹ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 287.

⁶² C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 478.

⁶³ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 246.

⁶⁴ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 288.

⁶⁵ H. S. M. Fâtımî, *age.*, C. 9, s. 1640.

⁶⁶ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 476.

Muhbirussaltana eserinde Mescid-i Ömer tepesi olarak tanınan tepenin doğusunda yer alan Hz. Süleyman'ın yaptırdığı binadan bir şey kalmadığını söyler. Bu eserin tüm sütunlarının Ömer Camii'nin yapımında kullanıldığı, Ömer Camii'nin bedeninin tamamının renkli mermerlerden yapılıp sütunlar üzerine oturtulduğunu zikreder. Caminin kubbesinin tas şeklinde inşa edildiği ve esas olarak bu caminin sonradan yapıldığını bildirir.⁶⁷ Cezâirî ise Ömer Camii'ni Sahre Camii'nden ayırarak buranın ilginç bir mimariyle yapılmış bir kümbeti olduğunu söyler. Mübarek türbenin dünyada eşi ve benzerinin bulunmadığını anlatırken yüksekliğinin takriben 30 zer'⁶⁸ olduğunu, kümbetin tavanının altın suyuyla kaplanıp lacivert taşı nakış edildiğini, kümbetin etrafında Kur'an ayetleri, Halife ve Aşere-i Mübeşşere'nin adlarının hatla yazıldığını söyler.⁶⁹

Kudüs'ün üç dinin merkezi olduğu için gayri İslami bir mimariyle karşılaşacaklarını düşünen İranlılar, burada tersini gördüklerini, şehrin tamamının İslami eserlerle dolu olduğunu, camilerin bu gerçeği mühürlediğini, mihrap ve minberlerindeki kadim kufi ve nesih hatlarının bunun göstergesi olduğunu zikrederler.⁷⁰

Eserlerinde öncelikli olarak Kudüs'teki İslami eserlere yer veren İranlılar, Harem'deki ziyaretlerini tek tek anlatırlar. Bunlar arasında Azimâbâdî'nin harem ve Sahre-yi Şerif ziyaretlerine ait listesi dikkat çeker.⁷¹ Mimaride haklı bir üne sahip İranlılar bu eserleri dikkatle incelemiş, hemşehrilerine vafederken kendi ölçü birimlerini kullanmışlardır.⁷² Bu eserlere İran'daki benzer yapıları örnek vererek ve mukayese ederek açıklık getirmişlerdir. Bu noktada Hisamussaltana'nın verdiği bilgiler eşsizdir. Hisamussaltana'nın bu müstesna özelliğinin yanında "*Sahre-i Şerife'nin Etrafında Yazılan Hadisler ve Kubbetü's-Sahre Etrafında Yazılı Tarihler*" başlığında görüldüğü gibi Harem'deki tüm kitabeleri okuyan tek kişi olduğu anlaşılmaktadır.⁷³

Hisamussaltana dışında Cezâiri de benzer mimari özelliklere dikkat çekerek Beytü'l-Makdis'in sonsuz büyüklükte bir avluya sahip olduğunu, Takriben Tahran'ın Ordu Meydanı kadar bir alana yayıldığını, kendisinin şimdiye kadar bu büyüklükte bir avlu görmediğini belirtir. Mekânın şehrin ortasında yer aldığını şehrinse avlunun etrafında yerleşim gösterdiğini bildirir. Yazar Beytü'l-Makdis'in avlusunun ortasında musluklu bir şadırvan ve su kuyularının bulunduğunu, buradaki suyun dünyanın hiçbir yerinde bu lezzet ve tatlılıkta akmadığını, camideki sofalar mihrap ve namaz kılınan yerlerin Tahran Ulu Cami'ninkiyle⁷⁴ aynı olduğunu bildirir.⁷⁵

İran'da henüz elektriğin yaygın olmadığı bir dönemde Kudüs'ün ışıltılı aydınlanması, özellikle Ramazan ayında camilerin kandiller ve elektrik yardımıyla ışıklandırılması takdirle ve gıptayla izlenmiştir. Öte yandan Hristiyanların Beytüllahim'de yaptıkları benzersiz aydınlatma, mabedin duvarlarındaki tezyinatın gelen ziyaretçiler üzerindeki etkisi, kandillerin ve şamdanların iç fezaayı ışıltılı parlatması da zikredilmiştir.⁷⁶ Ziyaretçiler zamanlarını mümkün olduğu kadar bu ibadetgâhlarda geçirmeye özen göstermiş, cuma namazlarını camilerde kılmaya çalışmışlardır.

Kudüs'teki mabetlerde görülen aşırı tezyinat İran ve Hintlilerin alışık olduğu bir durumdur. Zira bu ülkelerdeki mabetler de oldukça süslüdür. Hint asıllı Azimâbâdî'nin vafettiği

⁶⁷ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 288.

⁶⁸ Bir zer' 45 cm dir.

⁶⁹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 248.

⁷⁰ *Age.*, c.8, s. 248.

⁷¹ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 474.

⁷² H. S. M. Fâtımî, *age.*, C. 9, s. 1630.

⁷³ E. Doğan, "Sultan II. Abdülhamit'in", s. 20.

⁷⁴ Tahran Ulu Cami, yapım yılı h.ş, 1380.

⁷⁵ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 250.

⁷⁶ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 250.

H. Davut Makberesi bunlardan biridir. Yazar buranın anlatılamayacak kadar ağır ve güzel bir tezyinatla donatılmış muazzam bir cami olduğunu söyler.⁷⁷ H. İsa'nın Mezar-ı Şerif'i de böyledir. Kubbe altında altın ve mücevherlerden yapılmış çok sayıda değerli vazodan, ibrik, şamdan ve kıymetli eşyalar bulunmaktadır. Ziyaretçilerin nezir olarak getirdiği bu süs eşyaları hakkında Azimâbâdî şöyle söyler: *Bu manastır ve makamlarda ne kadar altın, gümüş ve mücevherin olduğunu Allah bilir. H. İsa zamanından günümüze ne kadar sultan, vezir, tüccar ve mütevellî gelmişse bu mabet için hediyeler göndermiş, bu tahir mekânlara takdim etmiştir. Yer altında mezar yerlerinde ne ararsan bulunur.*⁷⁸ Buna karşın İranlılar için ayrı bir öneme sahip Selman-ı Farisi'nin Makamı'nın sadeliği üzüntü kaynağı olmuş, eleştirilmiştir.⁷⁹

Kudüs'te yer alan eserlerin mimari özelliklerini hayranlık ve şaşkınlıkla izleyen İranlılar o güne dek Mescid-i Aksa kadar mükemmel bir yapıyla karşılaşmadıklarını itiraf ederler. Kırk adım gibi devasa yükseklikte boyu olan, üzerinde 34 gözetleme kulesi bulunan "*Halil, Cedit, Amud, Sahire, Meğaribe, Esbat, Davut*" adlarıyla yedi kapısı olan suru hayranlıkla vasfeden Cezâiri, Mescid-i Aksa Camii'nin daha önce İran'da görmediği bir tarzda döşenmiş mefruşatını ise şöyle anlatır:

"Beytü'l-Mukaddes'e girdiğimizde ilk olarak camiye boydan boya saran revaklar önümüze çıkmıştı. Her birine Beni İsrail Peygamberlerinden birinin adı verilmişti. Mihrapların iki yanında sütun kalınlığında dev şamdanlar bulunuyordu. Bu şamdanlar gümüş ayaklıklara oturtulmuştu. Tüm mihraplarda lacivert taşı ve altın suyula süslenmiş eski sandıklar bulunuyordu. Revakların aralarına tek parça olarak kırmızı renkte değerli halılar serilmiş, bu halılar her bir mümine bir parça düşecek seccadeler şeklinde dokunmuştu. Bu halıların üzerinde iki adım aralıkla uzunlamasına tahta çubuklar yerleştirilmiş, bu çubuklar ayakkabı yeri olarak kullanılmaktaydı. Cami'nin revaklarının tamamı üç zer kalınlığındaydı. Bu revaklar H. Süleyman döneminde yaptırılmıştı ve Süleyman sütunları olarak meşhurdu."⁸⁰

Mescid-i Aksa Camii'nin İranlılar için şaşırtıcı diğer bir yanı Ebu Hanife Mihrabı'nın yanında yer alan H. Hasan ve Hüseyin Makam / Mihrabı'dır.⁸¹ Bu mihraplara özel bir önem atfeden İranlılar bunların altın suyula süslenmiş, zarafetle çiçek ve bitki desenleriyle sedef kaplama yapılmış olduğunu, mihrapların ışıklandırıldığı zaman muhteşem bir görünüm arz ettiğini, mihrabın bir yüzünde İsrâ Suresi'nin ilk ayetinin büyükçe yazıldığı, çevresinde ise kufî ve nesih hatlarıyla Kur'an ayetlerinin yazılmış olduğunu bildirirler.⁸² Süleyman Makberesi'nin sağ tarafta yer alan imaretlerden birinin "*Batınında rahmet, zahirinde azap*" olduğu, kapısının şaşılacak şekilde hiç bir zaman açılmadığı zikredilir.⁸³ Buradaki yapılar arasında en ilginç "*H. Davut Mahkemesi*"dir. Hisamüssaltana'nın tarihini uzun uzun anlattığı⁸⁴ bu makamı Muhammed Fatîmi'nin de zikrettiğini belirterek kadim halkın davalarında hâkimlik yapılan mucizevi bir yer olarak açıklanmıştır.⁸⁵

Mescid-i Sahre'yi ziyaret eden Fatîmi, buradaki kayanın azameti karşısında gözlerine inanamadığını söyler. Demir parmaklıkla çevrili bu kayanın üstündeki kümbetin devasa bir tarzda yapıldığını, yüksekliğinin 170 adım olduğunu, dört büyük sütun üzerine oturtulmuş olduğunu bildirir. Kümbetin üstünden kayanın boyunun 57 adım, genişliğinin 43 adım, zeminden yüksekliğinin ise 6 adım olduğunu, caminin tamamında 120 sütunun yer aldığını bildirir.⁸⁶

⁷⁷ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 478.

⁷⁸ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 478.

⁷⁹ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1638.

⁸⁰ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 257.

⁸¹ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

⁸² S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 257.

⁸³ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

⁸⁴ Makam için bkz. E. D. Turay, "Sultan II. Abdülhamit'in Konağı.." s. 19.

⁸⁵ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1640.

⁸⁶ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1640.

Kudüs'te İranlıları şaşkırtan diğer bir eser Kıyamet Kilisesi'nde bulunan küçük bir kapıdır. Cezâirî bu kapıyı gördüğünde kapının kiliseye uygun boyutta yapılmadığını, işin içinde başka bir iş olduğunu, keşişlere bunun sebebini sorduğunu söyler. Cezâirî keşişlerden aldığı cevap karşısında hem şaşırılmış ve hem de üzülmüştür. Zira kendisine Müslümanların bu yurdu fethettiklerinde bu mukaddes mekânın içine katır, at ve develerle girdiklerini, bunu önlemek ve olur da yeniden düşmanlık husule gelirse en azından at ve develerle bir daha girmesinler diye sembolik olarak kapıyı alçak tuttuklarını söylediklerini yazar.⁸⁷

İranlılar Kudüs sokak ve çarşılarında yolcunun tahammül sınırını aşan sayıdaki merdivenleri şaşkınlık ve hayretle izlemiş; bu merdivenlerin, yanlarında birçok eşya taşıyan hac yolcuları için eziyet verici olduğunu birçok kere dillendirmişlerdir. Azimâbâdî gibi hamama yakın ikamet etmek isteyenlerin merdivenlerle imtihanı uzun süre konu olmuştur.⁸⁸

Dinî mekânları gezerken rehberlerinin verdiği bilgilere pek de itimat etmeyen İranlılar bunu sıkça kullandıkları ihtiyat ifadeleriyle belli ederler.⁸⁹ Kendilerine anlatılanları zahiren kabullenip amel ettikleri görülen İranlılar arasında en hassas olanı Cezâirî'dir. Fakat Cezâirî bile rehber ve mütevellilerin bilgilendirdiği hususlarda adap üzere gereğine uygun bir şekilde davranmış, saygıda kusur etmemiş, verilen bilgileri kabul eder gözükmüştür.⁹⁰ Muhammet Fâtîmî de Cezâirî gibi Hz. Süleyman Mihrabı ve Halveti olduğu söylenen yerde buraya ait ziyaret dualarını okumuş, iki rekât namaz kılıp zikir etmiştir. Fakat bilgilerin sıhhatini eserinde sorgulayan Cezâirî gibi o da Halil şehrinde Hz. Süleyman'ın yaptırdığı söylenen 8/1 zira' ölçüsündeki devasa taşları gördüğünde bunları gerçekten onun yaptırmış olabileceği konusunda şüphe ettiğini ifade eder.⁹¹ Yine o kendisine Hz. Ali kılıcı olarak gösterilen şeyin aslının olmadığını, Hz. Davut'un demirden yaptığı ağacın gerçekliğinin şüphe verici olduğunu söyler.⁹² Azimâbâdî ise Zeytin Dağı'nda kendisine gösterilen bir kuyuda birçok enbiyanın gömülü olmasının pek inandırıcı olmadığını söyler.⁹³ Hisamussaltana Azimâbâdî'nin bahsettiği bu yer hakkındaki rivayetin Kâ'b el-Ahbâr (551-652) dayandırıldığını, Kâ'b el-Ahbâr'ın burada bin peygamberin kabri olduğunu rivayet ettiğini bildirir.⁹⁴

İranlıların birçok yere ait bilginin sıhhatinden şüphe etme sebebi, Şii haber kaynaklarıyla Sünni haber kaynaklarının birbirinden farklı oluşunu akla getirmektedir. Fakat bu bilgilerin İslam öncesine ait rivayetler olduğu düşünüldüğünde İranlıların bunlara karşı şüphe ve ihtiyatla yaklaşmalarının Şii ve Sünniler arasındaki bu temel ayrışmadan kaynaklanmadığı görülür. Aksine rehber, müteveli ve halk tarafından kendilerine aktarılan bu problemlerli bilgilerin çoğunun belirsiz, tarihi kanıtı olmayan abartılı görüşler olduğu, bunların sembolleştirme ihtiyacından kaynaklandığı, bu sebeple de İranlıların her mekân ve makama şüpheyle baktıkları daha doğru bir tespit olacaktır. Bu cümleden Muhammet Fatîmî⁹⁵ Hz. İsa'nın çarmıhı olduğu söylenen haçın gayet yeni gözüktüğü, bu çarmıha kendi din adamlarının bile inanmadığını ifade etmiştir. Burada onun gibi düşünen İranlıların⁹⁶ bazı noktalarda haklı oldukları görülmektedir.

⁸⁷ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 249.

⁸⁸ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 479.

⁸⁹ *Age.*, C. 9, s. 1640.

⁹⁰ "Mahzende Süleyman Peygamber'in yaptırdığı söylenen çatlamış sütunların arasında bir kuyu vardı. Hz. İsa'nın yatağının burada olduğu söyleniyordu. Taht benzeri bir taşı. Bazıları buranın Hz. Nuh'un mihrabı olduğunu söylüyor, bazılarıysa Meryem Mihrabı. Biz duamızı ederek, buraya mahsus ziyaret namazlarını rehberin öğrettiği şekilde kıldık. Buradan çıkarak Sırat Mahalli olduğu söylenen mekâna giderek burayı müşahede ettik." S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 251.

⁹¹ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 251.

⁹² H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1638.

⁹³ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 476.

⁹⁴ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 215.

⁹⁵ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

⁹⁶ "Kudüs'te kaldığımız günlerde sırayla tüm mukaddes mekânları gezmiştik. Fakat Şeyh İbrahim öyle saçmalıklar üretiyor, öyle alakasız şeyler söylüyor, yalanlar karıştırıyordu ki kafamız şişmişti. İçimizden ona küfür ediyor bazen de usulca aramızda alay ediyorduk." S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 246.

İranlı ziyaretçilerin bu bilgilerin çoğunun hikâyeden ibaret olduğunu⁹⁷ zikrederken herkesçe maruf ve kesinlik içeren yerlere bile şüpheyle baktıkları söylenebilir.⁹⁸ Cezâiri'nin ifadelerinde bu açıkça görülür: “*Muallâka taşı denilen yerin altında bir mahzen vardı. Burada rehberimiz Hz. Davut'a ve Hz. İbrahim'e ait bir taş mihrabı işaret etmişti. Ardından su kuyusunun olduğu köşede bir yeri göstermiş, Ruhlar Kuyusu denilen bu yerde müminlerin ruhlarının toplandığını söylemiş, bize böyle bir sürü uydurma hikâye anlatmıştı.*”⁹⁹

Bu bilgiler arasında Peygamberin saçıyla ilgili olanı şüphesiz en çok eleştirilen konudur.¹⁰⁰ Rehberinin kendisine Beytü'l-Makdes türbesinin ortasında bir fanusun içinde Hz. Resul'ün mübarek saçından yedi adet telin bulunduğunu ve her yıl Ramazanın 27. günü bu fanusun Müslümanlar için dışarı çıkarılarak ziyaret edildiğini söyleyen¹⁰¹ Cezâirî gibi Muhammet Fâtîmî¹⁰² de bu ziyaretten bahsederek ziyaretin aslının olup olmadığını sorgulamıştır. Hisamüssaltana da eserinde bu noktayı zikretmiş, fakat olayın kendisine farklı aktarıldığını belirterek Hz. Peygamber'in Miraç Gecesi'nde saçından buraya düşen iki telin alınarak şişede muhafaza edildikten sonra anısına bir kubbe yapılarak burada saklandığını bildirir.¹⁰³ Burada İranlı ziyaretçilere bu bilgileri aktaranların önemli olduğu görülür. Zira Cezâiri'nin rehberiyle Hisamüssaltana'nın rehberinin ilmî derecesi elbette bir olmayacaktır. Bunun ötesinde bu bilgileri değerlendiren İranlı ziyaretçilerin ilmî ve sosyal konuları da önemlidir. Cezâirî ve Hisamüssaltana'nın eserlerinde kullandığı dil incelendiğinde Hisamüssaltana'nın rivayetlerle ilgili daha yapıcı bir dil kullandığı görülür. Nitekim Hisamüssaltana Cehennem Vadisi'yle ilgili bilgi verirken kendisine buranın Firavun ve zevcesine ait bir ev olduğunun söylendiğini, ziyarete gelen halkın evi taşladıklarını gördüğünü anlatır. Hisamüssaltana bazılarına göre buranın Zekeriya ve Yahya Peygamberlerin kabirleri olduğunu, birçok kimsenin bunu reddettiğini, zira Zekeriya ve Yahya Peygamberin kabirlerinin Sibtiyye-i Enables'te¹⁰⁴ ya da Şam Camii'nde bulunduğunu söyleyenlerin daha çok olduğunu söyler. Hisamüssaltana, tüm bu rivayet farklılıklarının *Beytü'l-Makdis* şehrinin kendine özgü gizemlerinden sayılması gerektiğini ve öylece inanılması gerektiğini düşünür. Bu sözleriyle de oldukça değerli ve yerinde bir yorum yaparak konuya açıklık getirir. O çoğu zaman bu farklı ve ilginç rivayetlere kafa yorup¹⁰⁵ basit mantıksal çıkarımlar yaparak eserler hakkındaki hakikati irdeler. Yine “*Eskiden Şecere Kubbesi olarak meşhur olan Musa Kubbesi, Eyyubi Sultanı Melik Salih Necmeddin Eyyub bin Melik el Kâmil (ö. 1249) tarafından 649 / 1251 yılında yaptırılmıştır. Musa kubbesi denildiğinde Hz. Musa kastedilmez fakat buna işaret eden ve bu yanlış düzelten hiçbir bilgi bulunmamaktadır.*” sözleriyle bu karışıklığın sebebinin biraz da olsa mekânlar hakkında tanıtıcı bir çalışma yapmayan hâkim yönetimin olduğu gerçeğine dikkat çeker.¹⁰⁶

Buna rağmen İranlılar ziyaret adabına tam olarak uymuş, öncelikle şehre girer girmez her türlü işi bırakıp doğruca Harem'i görmeye gitmişlerdir.¹⁰⁷ Nitekim Azimâbâdî orucunu açar açmaz Sahre-yi Şerif Camii'nde tahiyyat namazı kılarak öncelikle cümle dost ve sevenlere, tüm

⁹⁷ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 289.

⁹⁸ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

⁹⁹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 246.

¹⁰⁰ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1638.

¹⁰¹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 247.

¹⁰² H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

¹⁰³ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 218.

¹⁰⁴ Nablus şehri.

¹⁰⁵ “*Mescid-i Aksa Câmii'nin avlusunun etrafında on dört kapı vardı. Doğu tarafındakilerin her üçü de kapalıydı. İlk kapı Babu'r-Rahme, ikincisi Babu't-Tövbe idi. Bu kapının bir tarafında Cehennem Vadisi yer alıyordu. Halk arasında bu iki kapıyı Hz. Ömer'in yaptırdığı ve ardından Hz. İsa indiğinde açsın diye kapattığına dair bir inanış vardı. Fakat burada kapı yönündeki cihetin çöl olmasından dolayı kapalı olduğu aşikârdı.*” S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 222.

¹⁰⁶ *Age.*, s. 225.

¹⁰⁷ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

hacı ve züvvâra hayır dualarda bulunmuştur.¹⁰⁸ Halil’de dağın üzerinde zorlukla ulaşılan mescitte huşuyla Kur’an okuyan ve ibadetle meşgul olan ziyaretçiler gibi kendisinin de öncelikle tüm enbiyaların dualarının kabul olduğu bu yerleri görme ve onlar gibi ibadet edebilmenin şükürünü eda ettiği görülür.¹⁰⁹ İranlı ziyaretçiler Kudüs’te ziyaret edilmeydik mekân bırakmamış, Hisamussaltana gibi, kapalı olan türbe ve makamları bile uzaktan selamlayarak Fatiha okumuşlardır.¹¹⁰ Sadece Müslümanların dinî mekânlarında değil mütevellileri Hristiyan olan ibadetgâhlarda da aynı adap ve erkâna riayet ederek bu zatların uyarıları doğrultusunda davranmış, saygıda kusur etmemişlerdir.¹¹¹

Burada bir diğer nokta Kudüs’teki ziyaretçilere hizmet veren mütevelliler dışında tüm mukaddes şehirlerde görülen zümre olan ve kendilerine “*Dellal*” denilen rehberlerin bölgeye aşına olmayan ziyaretçiler için hele de Sünni coğrafyada gezen Şiiler için hayati önem taşıdığı gerçeğidir. Nitekim Cezâirî kendilerinin Ömer Camii’ne girerken müteveli mollaların öne çıktıklarını, rehberleri olan Şeyh İbrahim’i ve kendilerini saygıyla içeri buyur ettiklerini bu rehberleri sayesinde itibar gördüklerini belirtir.¹¹²

Cezâirî ve arkadaşları için hayati öneme sahip olan bu rehberlerin misyonlarının aksine görev talepleri esnasında ve hak ettikleri parayı alırken gösterdikleri edep dışı davranışlar şiddetle yerilmiş, Kudüs’te züvvârı istismar eden rehberler kınanmıştır.¹¹³ Bu meslek dışında faytoncuların da gelen ziyaretçileri istismar ettiği, İranlılar arasında Arapça bilenlerin “*hokkabaz*” olarak tabir edilen bu kişiler tarafından daha az dolandırıldığı görülmektedir. Fakat bu tür oyunlara karşı Azimâbâdî gibi şehre neden geldiğini unutmayan ziyaretçilerin manevi anlamda her zaman kazançlı çıktığı açıktır. Azimâbâdî kendisinin Zeytin Dağı’na getiren faytoncuyla sadece Hz. Meryem ziyareti için anlaşmış olduğunu, buna rağmen faytoncunun bu geziye Tur Dağı ziyaretini de eklediğini yazar. Faytoncunun yaşlı olduğu için kendisini tam anlayamadığını öne sürdüğünü ve anlaştıkları miktardan daha fazla para aldığını ifade eden Azimâbâdî’nin ise “*Adamın hokkabazlığına üzülmiştim. Fakat Allah’ın bana burayı görmeyi nasip etmesi beni sonsuz derecede mutlu ediyordu. Bu sebeple hiç ses etmedim. Zira faytoncunun bana bahşedilen bu müstesna hediyeden haberi bile yoktu.*”¹¹⁴ sözleriyle bu duruma karşı âlicenaplık gösterdiği görülmüştür.

5. Kudüs’te Yahudiler ve Hristiyanlar

İranlıların Kudüs’te Yahudi azınlığı görmezden gelmedikleri, Musa Kelimullah’a atfen isimlendirdikleri “*Kelîmîlerin*” Kudüs’teki varlığına değindikleri görülür. İtimadussaltana Kelîmîlerin Filistin’e yerleşmeleriyle ilgili olarak Yuşa Peygamberin Hz. Musa’nın ölümünden sonra İsrailoğullarının idaresini ele aldığını, MÖ 1605’ten 1580’e kadar Suriye’de bulunan hükümdarlarla savaşıarak 31 hükümdara galip geldiğini, Ürdün ve birkaç nahiye halkını perişan edip dağıttıktan sonra İsrailoğullarını bu mukaddes memlekette yerleştirdiğini, bu memleketin hükümdarlarının ise Hz. Davut’un sultanlığına kadar İsrailoğulları ile mücadele ettiklerini belirtir. O ayrıca mezkûr sultanlardan Melik Şavul’un Amelika savaşında ölmesinden sonra Hz. Davut’un burada padişah olduğunu, 1029’a kadar buranın hükümdarıyla savaşıp tüm halkı İsrailoğullarına haraç vermeğe zorladığını, bu durumun Hz. Süleyman’ın ölümüne dek böylece devam edip gittiğini belirtir.¹¹⁵ Bu dönemden günümüzde değin Kudüs ve çevresinde yaşayan, çoğunlukla da Batı Kudüs’te bulunan Yahudilerin bölgedeki durumu, dağılımı, meslekleri ve

¹⁰⁸ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 476.

¹⁰⁹ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 476.

¹¹⁰ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 226.

¹¹¹ “*Hz Meryem’in doğum yeri olan mekânda müteveli keşiş yaklaşarak su kuyusunu işaret etti ve başınızdakini çıkarın diyerek bizi uyardı. Biz de sarığımızı çıkardık. Ellerimize mum verdi, merdivenlerden aşağı indik. Tüm makamları ziyaret ederek, dua okuyarak, öperek çıktık.*” S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 248.

¹¹² S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 250.

¹¹³ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 237.

¹¹⁴ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 477.

¹¹⁵ H. A. H. İtimadussaltana, *age.*, s. 37.

sosyal hayatları hakkında eserlerinde yorumlar yapan İranlılar, en çok ağlama duvarı önündeki Yahudileri tasvir etmişlerdir.¹¹⁶ Muhammet Fâtîmî ağlama duvarının uzunluğunu 156 adım, yüksekliğini 56 zer' olarak verirken duvarın devasa taşlarla örüldüğünü, Kelimîler'in cumartesi ve diğer bazı günlerde burada toplanarak Tevrat okuyup ağladıklarını, dua ettiklerini, İngiliz görevlilerin de herhangi bir hadise çıkmaması için burada hazır bekletildiğini bildirir.¹¹⁷

Cezâiri, Kudüs'lü Yahudi esnaftan bahsederken bunlardan bazılarının İran'daki Şii din adamlarıyla yakın benzerliğini şaşkınlıkla dile getirmiştir. Zira burada gördüğü gibi İran'da da Hz. Hasan soyundan gelenler siyah, Hz. Hüseyin soyundan gelenler yeşil sarık takarak aba giymektedirler.¹¹⁸ Çarşıda Müslüman bir kasap bulmaya çalışan yazar ve arkadaşları sonunda Kerbelâ hadimi gibi yeşil sarıklı ve aba giymiş bir Müslüman kasap gördüklerini, buna çok sevindiklerini, fakat rehberleri olan Şeyh Mahmut'un şahsın Yahudi olduğunu, adının da İshak olduğunu söylemesi üzerine çok şaşırıldıklarını ifade eder. Şahsın neden böyle giyindiğini sorunca da Harun soyundan gelenlerin siyah aba giydiklerinin ve yeşil sarık taktıklarını öğrenir.¹¹⁹

Hisamüssaltana eserinde mukaddes mekânların eski İbranice adlarını anmaya gayret gösterir. Halil şehrine "*Hibron*", Hz. İbrahim'in türbesinin olduğu yere de "*Yeslun*" dendiğini söyler. Şehirdeki Yahudilerin tamamının Babil'den sürgün edilenler olduğu, o zamandan beri burada yaşadıklarını bildirir.¹²⁰ Cezâiri, Halil'i eski, karanlık ve dar pazarlarıyla küçük ve güzel bir kasaba olarak vasfederken burada yaşayan Yahudilerin İran asıllı olduklarını bildirir. Farsça konuştuklarını duyan bir gurup Yahudinin kendilerini de Yahudi sanarak yanlarına geldiğini, "*Biz de Yahudi'yiz*" diyerek İran'daki akraba ve yakınlarını tanıyıp tanımadıklarını sorduklarını belirtir.¹²¹ Bahsedilen Yahudilerin Hisamussaltana'nın söylediği Yahudiler olabileceği ihtimal dâhilindedir.

İranlı ziyaretçiler Yahudiler için özellikle Halil şehrinin önemli olduğunu, Halil Kalesi içinde yer alan büyük bir camide kendilerinin peygamberlerine ait ziyaretgâhları bulunduğunu, *Çifte Mezarlar Mağarası* denilen bu yerde Hz. Halil İbrahim ve eşi Sare, Hz. İshak ve eşi, Hz. Yakup ve eşinin kabirlerinin mevcut olduğunu, Hz. Yusuf'un kademgâh makamının da yine burada yer aldığını bildirirler. Cezâiri'nin kuyu dediği bu büyük mahzende¹²² Sünni cemaatin söylediğine göre sayısız nebi kabirleri bulunmaktadır.¹²³

Halil şehrindeki ziyaret yerlerini tasvir eden Cezâiri, burada Hz. İshak'a ve eşi Eğya'ya ait mezarın parmaklıklarla çevrilip kabirlerinin yeşil örtüyle örtüldüğünü anlatır. Muhitin dışında her bir pencerenin türbeye baktığını, peygamberlerin kabirlerine açılan başka bir cami olduğunu, bu türbelerin hepsinin kapalı olduğundan parmaklıklar ardından ziyaret edebildiğini bildirir. Bu kabirlerin üstündeki yeşil örtülerde Allah, Resul ve Aşere-i Mübeşşere'nin isimleri yazılmış, önlerine devasa boyutlarda gümüş şamdanlar ve Kur'an rahleleri yerleştirilmiş, her parmaklığın üstüne altın ve gümüş kandiller asılmıştır.¹²⁴

Kudüs'te Yahudilerle ilgili sıkıntılara da değinen ziyaretçiler bunların mukaddes mekânlara alınmadıklarını, atmış yıldır Yahudi ve Hristiyanlara Ömer Camii'nin yasak olduğunu zikrederler.¹²⁵ Cezâiri şehrindeki Müslüman ve Hristiyanların Yahudiler aleyhine gösteri düzenlediklerine de değinir. Gitmelerine bir gün kala halkın bunları protesto

¹¹⁶ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 240.

¹¹⁷ H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 1639.

¹¹⁸ Seyyid Mucteba Zakiri Şandiz, *Ammame-i Siyah Sadat ez Gadir Khum*, İntişarat-i Ferheng-i Sebz, Tehran 1384, s. 49.

¹¹⁹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 341.

¹²⁰ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 229.

¹²¹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 242.

¹²² H. S. M. Fâtîmî, *age.*, C. 9, s. 163.

¹²³ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 245.

¹²⁴ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 245.

¹²⁵ M. G. H. Muhibrussaltana, *age.*, s. 490.

edeceklerini, bu sebeple pazarda tüm dükkânların kapalı olduğunu, birtakım çevrelerin olay çıkarma peşinde olduğunu zikreden yazar Halil şehrinde akşam namazı için camiye girmek istediklerinde çocuk ve yeni yetme gençlerin tacizi ile karşılaştıklarını, yaşlı oldukları ve yeşil sarık taktıkları için çocukların kendilerini Yahudi sanıp camiye sokmadıklarını bildirir. Şehirde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi Efendiler arasında nefretin olduğunu, her daim kavga ve gürültünün varlığını, bu kavgaların ölümle sonuçlandığını, yenilerde Yahudilerin haftada bir defa camiye girmelerine izin verildiğini yazar. Cezâirî camiye girecekleri sırada çocukların önlerini alarak “İrcağ! İrcağ!” yani “dönün dönün” diye bağırarak taş attıklarını, zor bela bu çocuklara Müslüman olduklarını anlattıklarını, çocukların başta buna inanmadıklarını, sonunda anlayıp kendilerinden özür dilediklerini ifade eder.¹²⁶

Kudüs’e gelen Şiiler ehli kitapla alışverişi caiz görmediklerinden Yahudilerin esnaflık yaptıkları cadde ve pazarlarda bildikleri gıdaları tüketmeye çalışmış, hazır yemeklere ihtiyatla yaklaşmışlardır.¹²⁷ Genellikle meyve ağırlıklı beslenen İranlılar Kudüs’ün narenciye, hurma, incir, muzunu övmüş, bu meyvelerin dışında Halil’de yetişen bir çeşit üzüm hayranlıkla karşılanmıştır.¹²⁸ Cezâirî’nin övdüğü bu üzüm çeşidinin dünyanın hiçbir yerinde bu büyüklükte, tatlılıkta, bu şeffaflık ve sululukta olamayacağını, her bir salkımının yarım *min*’den¹²⁹ aşağı gelmeyeceğini, buna rağmen çok ucuz olduğu görülmektedir.¹³⁰

Kudüs’te kaldıkları otelde yemeklerin Yahudiler tarafından yapıldığını öğrenen Cezâirî ve arkadaşları, otelde yemeklerin ağız tatlarına uygun olmadığı bahanesini öne sürerek mutfaktan faydalanmak istediklerini bildirmişlerdir. Otel dışında güvenilir yerden aldıkları eti pişirterek yemiş, günlerini çoğunlukla yumurta, yağ, üzüm, salatalık, yoğurt gibi hafif gıdalarla geçirtmişlerdir. Son günlerde yoğurt ve yumurta aldıkları bakkalın satıcısının Yahudi olduğunu öğrenince bundan da pişman olup almaktan vazgeçmişlerdir. Cezâirî ve arkadaşları uzun zaman sulu yemek yiyemeyince otelin altındaki dükkânlardan birinde gördükleri ve zeytinyağlı sandıkları bamyaya yemeğini yemeğe karar vermiş, afiyetle yedikten sonra da domuz etinden yapılmış olduğunu öğrendiklerinde hallerine çok gülmüşlerdir. Cezâirî lezzetinden parmaklarını yedikleri bu yemeğin akıllarına her geldiğinde midelerinin bulandığını söyler.¹³¹

İranlı ziyaretçiler şehirde yaşayan Hristiyanlar hakkında da önemli noktalara değinirler. Her ne kadar ülkelerinde Ermeni ve Gürcü tebaanın yoğun yaşadığı Urumiye ve İsfahan gibi şehirlerde Hristiyanlara aşına olsalar da tarih boyuca bunlarla muaşereti dinen uygun görmemiş, günlük hayatta Yahudilere olduğu gibi Hristiyanlara da mesafeli yaklaşmışlardır. Bu durum Kudüs’te de devam etmiştir. Fakat Cezâirî gibi daha önce Hristiyan tebaayla karşılaşmayan ziyaretçiler daha çekimsiz davranmış, ehli kitap hakkında bilgisiz olduklarını itiraf etmişlerdir. Yolculukta aynı oturağı paylaştığı keşişle samimi sohbete dalan Cezâirî, keşişin Hristiyanların iyice dünyevileştigiğine, dinden uzaklaştıklarına, artık din adamlarına değer vermediklerine, kıyametin yaklaştığına dair kendisine dert yandığını bildirmiştir. O keşişin bu yorumuna karşı kendisinin de bir din adamı olarak onunla aynı fikirde olduğunu söylemiş, tüm dinlere mensup insanların artık din adamlarından bıktıklarını, ahir zamanın geldiğini ifade etmiştir.¹³² Dindar ziyaretçiler arasında Muhbirussaltana ve Hisamüssaltana gibi bürokratların Hristiyanlarla olan ilişkilerinin daha rahat olduğu, daha üst bir dille konuştukları görülür. Hisamüssaltana Kudüs girişini *Ayn Karim* denilen bölgede Ermeni Patriği tarafından kendisini karşılamak üzere beyaz

¹²⁶ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 246.

¹²⁷ Şiiler Ehl-i Kitabı necis saymamakla beraber, necis sayılan şeyleri kabul etmedikleri için onlarla ilişki ve alışverişte mesafelidirler. Bu konuda Ayetullahların çoğu benzer ifadeler kullanır. <http://hadana.ir>, 20.03.2018.

¹²⁸ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 290.

¹²⁹ 1 Min 3 kilogramdır.

¹³⁰ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 250.

¹³¹ S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 242-243.

¹³² S. F. Cezâirî, *age.*, C. 8, s. 247.

elbiseler içinde gönderilen iki keşiş teşekkürlerini bildirmiş, onlarla ilgilenerek çeşitli lütuflarda bulunmuştur.¹³³

Kudüs şehrinin Hristiyanlar için ne kadar önemli olduğunu, bu sebeple tarihlerini yaşatmaya çalıştıklarını gören Muhbirussaltana “Zeytin Dağı” başlığıyla yazdığı bölümde Rumların buraya hâlâ Kamame beyatı üzere geldiklerini, Zeytin Dağı’nda küçük odacıklarla sembolleştirdikleri peygamber mezarlarını ziyaret ettiklerini anlatır. Dağın adı gibi hüznün ve dert geçidi olduğunu yazan Muhbirussaltana, her bir adımda bir hatıranın canlandırılmaya çalışıldığını, bu amaçla Hz. İsa’nın hapsedilişi, saklanması, götürülüşü, çarpması gerilişi, Meryem Mecdeli’nin karşısına çıkışı gibi olayların yaşandığı yerlerin işaretlendiğini anlatır. Dağın Nasturîler için önemli olan Ürdün ırmağının bir koluna bağlandığını, Hristiyan hacıların bu manzara için geldiklerini, Kudüs’ün dışında da birçok kilise, sinagog ve manastırın bulunduğunu söyler. Halil’e giden Muhbirussaltana benzer durumun burada da olduğunu, o günleri temsil eden ve hatırasını yaşatmaya çalışan zeytin ağaçlarının olduğu bir bağdan bahseder. Hz. İbrahim ve Yakup’un konakladığı yerin canlandırılmaya çalışıldığını, Hz. Davut’un babasını kızdırıp öfkelenirdiği yerin izinin diri tutulmaya çalışıldığını anlatır.¹³⁴

Kudüs’te Yahudilerin aksine Hristiyanlara hoşgörüyü bakıldığının altını çizen İranlılar, şehirdeki bazı mukaddes mekânların anahtarının Hristiyanlara verildiğini şaşkınlık ve takdirle izler. Azimâbâdî bu gerçeği dile getirerek Beytullahim’de cami içinde Hz. İsa’nın doğum yeri ve beşiğinin ziyaret edildiğini, yüce ve görkemli yapının anahtarlarının bu yere yakışır bir şekilde düşünülerek Hristiyanlara verilmiş olduğunu, buradaki bir medresede Hristiyanların kendi dil ve dinlerinde eğitim aldıklarını, müderrisinin bir papaz olduğunu, Hz. Meryem ziyaretgâhının anahtarlarının da dinin emri üzere Hristiyanlarda olduğunu bildirir. Yazar saat dokuza kadar Müslüman ziyaretçilerin mukaddes mekâna giremediklerini, ancak ayinin bitimiyle buraya dâhil olabildiklerini yazar.¹³⁵ Muhbirussaltana ise Kudüs’teki Hristiyanların kendi aralarındaki uyumundan bahsederek Hz. İsa’nın doğum yeri olarak kabul edilen üç ayrı manastırın birbirine bitişik olduğunu söyler. Bu manastırların tamamının Hz. İsa’nın doğduğu mağaraya komşu olduğunu, Yunanlılar, Latinler ve Ermenilere ait manastırlardaki müminlerin tüm farklılıklarına rağmen yaşayıp gittiklerini, Yahudilerinse hepsinin aksine davrandıklarını söyler.¹³⁶

Müslümanların mukaddes mekânlarını Hristiyanların ve hatta Yahudilerin ziyaret edebildiğini bildiren Cezâiri, buranın her üç dine mensup olanlar için serbest bir alan olduğunu şöyle dile getirir:

“Sahre-i Şerif Camii kümbetinin ortasındaki muallâka taşı ve Davut mahkemesi tüm dinler ve mezhepler için mukaddes makamlardı. Muallâka taşını yerden bir buçuk zer’ boyunda yeşil ve kırmızı renkli birbirine geçmeli, sumak taşı denilen taşlarla çevrelemişlerdi. Bu duvar ayakta durduğunda herkesin bir bir rahatça görebileceği bir yükseklikte yapılmıştı. Burada dinden ve mezhepten insan bulunuyor, kayalığın uzağında bile dursalar ziyaret edebiliyorlardı. Hristiyan ve Yahudilerin buraya girmesine izin veriliyordu.”¹³⁷

Kudüs’ün kozmopolit bir yapıya sahip olduğunun altını çizen Cezâiri ise günümüzdeki durumuna benzer bir yapıdan bahseder. Şehirde oldukça geniş caddelerin olduğunu, halkın bu caddelerde ilginç giysiler içinde çok farklı kıyafetlerle ve rengârenk şapkalar takarak dolaştıklarını, özellikle de Hristiyan keşiş ve Yahudi âlimlerinin giyindikleri elbise ve şapkaların, uzun ve geniş sakallı hallerinin oldukça ilginç bir görünüm arz ettiğini bildirir.¹³⁸

¹³³ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 207.

¹³⁴ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 290.

¹³⁵ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 480.

¹³⁶ "Gönderilen hiçbir peygamberi ayırt etmeden hepsine inanırız". Bakara / 28. M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 291.

¹³⁷ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 238.

¹³⁸ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 239.

İranlılar arasında Muhbirussaltana Hristiyan nüfusun yoğunlukta olduğu bölgenin Beytüllahim kasabası olduğunu, buranın görülmeye değer bir yer ve Kudüs’le arasının 8 km olduğunu, denizden 772 m yüksekte kurulduğunu yazar. Yönetimin Müslümanların elinde olduğu bu yerde Yunan, Ermeni, Latin, Protestan ve Araplardan oluşan cemiyetin sayısının beş bin olduğunu dile getiren yazar, buranın Hz. İsa ve Davut’un doğduğu yer olması hasebiyle mukaddes bir belde olduğunu bildirir.¹³⁹ Hisamüssaltana ise Beytüllahim’in çoğunluğunun Hristiyan olduğunu, yüksek imaretlere sahip büyükçe bir köy olduğunu söyler.¹⁴⁰ Cezâirî buranın seçkin imaret ve motellere sahip bir belde olduğunu zikreder.¹⁴¹

Pazar günü Kıyamet Kilisesi’nin çanlarının durmadan çaldığını söyleyen Muhammet Fâtımî burada yapılacak ayine katılmadığı için üzüldüğünü bildirir.¹⁴² Azimâbâdî¹⁴³ burada huşu içinde yapılan ayini seyretmiş, Cezâirî¹⁴⁴ ve Muhbirussaltana¹⁴⁵ bu fırsatı yakalayan ender İranlılardan olmuştur.

Muhbirussaltana’nın izlenimlerinde Kudüs’lü Ehli Kitap hanımların şehirde eğlence yerlerinde serbestçe dolaşmakta olduğu, özenli makyajları, gönül çelen zarafetleriyle akıllara durgunluk verdiği görülmektedir. Sadece kadınlar değil bölge insanının tamamında var olan hoş ten ve çehreler de yazar tarafından övülmektedir.¹⁴⁶

Kıyamet kilisesi dışında İranlı ziyaretçilerin gözlemlediği diğer bir mekân Hz. Meryem Makberesi’dir. Bu makbreyi Cezâirî ve arkadaşları hadimi olan keşişin rehberliğinde gezmişlerdir. İlginç bir mahzeni olan makbreye 15 basamaklı merdivenden inen yazar Beytüllahim ve diğer yerlerdeki lamba ve kandillerin bu geniş alanda da asılı olduğunu gördüklerini ifade eder. Bu kandillerin tamamının yandığını, burada altın ve gümüş heykellerin, Hz. İsa’nın ve havarilerinin duvara asılmış ikonlarının bulunduğunu, Hz. Meryem’in kabri olduğunu söylenen mermer taşın üstünde rengârenk ışıklar ve kokular saçan şamdan ve tütsüler yandığını, buranın her yanının mermer olduğunu yazar. Yazar ve arkadaşları burayı ziyaret edip dualar okuduktan sonra yukarı çıkarak Hz. Meryem’in kuyusu olduğu söylenen kuyudan soğuk su içtiklerini ve hizmeti karşılığında keşişe bahşiş vererek buradan ayrıldıklarını bildirir.¹⁴⁷

6. Kudüs’te Sosyal Hayat

İranlı ziyaretçilerin Kudüs’te sadece dinî mekânları dolaşmadıkları, halkın sosyal durumunu inceleyerek buna dair yorum yaptıkları görülür. Ziyaretçilerin ibadet dışında millet bahçeleri denilen parklar ve mesire yerlerinde pikniğe katıldıkları, şehirdeki eğlence kültürünü gözlemledikleri, zevkle döşenmiş temiz kahvehanelerde dinlenerek farklı hava soludukları görülür. Ziyaretçilerin tamamının hacı olduğu, Kudüs’te bulunma amaçlarının da ibadet olduğu düşünüldüğünde Azimâbâdî gibi, dinî mekânlar dışında, mesire yeri, çarşı pazar ve eğlence mekânlarını gezmeyenlerin çok az olduğu görülür.¹⁴⁸ Buna karşın Cezâiri, Muhbirussaltana, Fâtımî gibi Kudüs halkının özellikle de Hristiyan halkın eğlence kültürünü merak eden, “Nümâyiş” dedikleri gösterileri ibretle ve hatta imrenerek izleyen, müzik dinletilerine katılanlar daha çoktur. Bunlar arasında Cezâirî tüm eğlence yerlerini gezmeye çalışan meraklı bir kişidir. Cumartesi günü kapalı olduğunu söylediği, bundan ötürü de Yahudi gösteri topluluğu olduğu

¹³⁹ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 292.

¹⁴⁰ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 237.

¹⁴¹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 239.

¹⁴² H. S. M. Fâtımî, *age.*, C. 9, s. 1640.

¹⁴³ C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 480.

¹⁴⁴ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 240.

¹⁴⁵ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 290.

¹⁴⁶ *Age.*, s. 290.

¹⁴⁷ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 391-430.

¹⁴⁸ *Age.*, C. 9, s. 480.

anlaşılan sirki izlemeye giden yazar eserinde “Nümâyîşhâne” başlığıyla verdiği bu eğlenceyi ayrıntıyla anlatır.¹⁴⁹

Kudüs'ten sonra önlerinde uzun yolları olan İranlı hacılar *Beytü'l-Makdis*'ten ayrılırken burayı hatırlatan hediyelik eşyalar almaya önem vermişlerdir. Bunlar genellikle bölgeye mahsus zeytin ağacından yapılmış, sedefle süslenmiş zarif yazı araç gereçleri, mumluk, ahşap meyve tabakları gaz lambaları, sigaralık gibi hafif şeylerdir.¹⁵⁰ Hediye seçimi için şehrin caddelerindeki tüm mağazaları gezen Cezâiri, sedef ve sandal ağacından yapılmış süs eşyalarını okuyucuya *Fâide* başlığıyla yazdığı bölümde açıklamış, hatta bunların fiyatları hakkında bir liste de vermiştir.¹⁵¹ Azimâbâdî ise tespihlerin hediye olarak daha çok tercih edildiğini fakat çok pahalı olduğunu dile getirir. Sedeften yapılmış nadir eşyaların satıldığını, bir adet sedef pervaneye 3 cüney frengi istediklerini, kendisinin seyahat maksadının farklı olduğunu, bu büyüklükte bir şeyi alamayacağını, sadece teberrük olsun diye iki sedef tespih aldığını, birine 1.12 rupi verdiğini yazar. Tespihler dışında on iki fincan ve bir sürahi alan yazar, Musa taşı denilen bir taştan yapılan kupaya da 2 rupi vererek aldığını zikreder.¹⁵² Mekke gibi mukaddes sayılan tüm şehirlerde çokça bulunan bu tespihler, Muhbirussaltana'nın da ifade ettiği gibi şehre gelen Hristiyan hacılarıyla alınan ortak hediyelerdir. Bu tespihler imame ve haç işaretli başlıklarıyla birbirlerinden ayrılmakta, bunların yapımında kullanılan renkli madenler *Beytü'l-Makdis* yakınlarındaki çöllerden getirilmektedir. Muhbirussaltana'nın Kudüs'te kaldığı otelin giriş dükkânlarından birinden çokça tespih aldığı içlerinde mavi renkli olanını daha önce hiç görmediğini fakat çok beğendiği, birkaç sedef tespih, kurutulmuş çiçek ve bitkilerle süslenmiş bir de albüm aldığı görülür.¹⁵³

Kudüs'ten hatıra olarak alınan bu hediyelerin bürokratlar ve Azimâbâdî gibi özel misafirlerin dışında gümrükten geçirilmelerinin İranlı ziyaretçi için sıkıntılı olduğu görülür. Zira tespit edildiğinde bu eşyalardan vergi alınmaktadır. Kudüs'ten Mısır'a doğru yola çıkan Cezâiri'nin Kudüs Gümrüğü'ndeki olaylı geçişi ilginçtir. Yahudi Hristiyan ve Müslümanların bir arada yolculuk yaptığı trenle Kuneytra'ya ulaştıklarını ifade eden yazar, Nil nehrinin kıyısında köprü üzerindeki gümrüğe ulaştıklarından tüm eşyalarını zahmetle trenden indirdiklerini ifade eder ve yaşadığı olayı şöyle anlatır:

“Bizim de yanımızda İran'dan getirdiğimiz Ağa Şeyh'e ait iki kıymetli halı vardı. Biri bende diğeri de Efcîge Ağa'daydı. Efcîge Ağa'nın halısından gümrük aldılar. Çantalarımız hediye paketleriyle doluydu. Bunları Kudüs ve Beytüllahim'den almıştık. Aldığımız sedef kakmalı süs eşyalarından ve elektrik lambalarından biri için gümrük ücreti almışlardı. Bu arada şans eseri bende halı da arada kaynamış gitmişti. Sonunda köprüye ulaştığımız. Buradan geçerken abamın altında bulunan elektrik lambası yanıp sönyordu. Abam da ince olduğu için ilginç bir görünüm meydana gelmişti. Yolcular elbisemin tutuştuğunu düşünerek etrafımı sarmış beni söndüremeye çalışıyorlardı. Bu yanıp sönen şeyin elektrik lambası olduğunu görünce herkes rahatlamış ve gülmeye başlamışlardı.”¹⁵⁴

Sonuç

Kudüs şehrini anlatan İranlılar farklı sosyal konumları sayesinde şehre farklı açılardan bakabilmişlerdir. Ziyaretçiler arasında İtimadussaltana Kudüs'ü tarihî açıdan Şâmât'ın önemli bir parçası ve kalbi sayarak büyük resmi görmüş, şehrin ait olduğu bölgedeki tarihine dair derli toplu bilgiler vermiştir. II. Abdülhamit'in konuğu olan, gelişi İslam dünyasındaki birlikteliğin kuvvetlenmesine vesile olan Hisamüssaltana'nınsa Kudüs hakkındaki tasavvurunun en üst nokta olduğu görülür. Zira o kendisine sunulan sınırsız imkânlar sayesinde mukaddes mekânları ayrıntılı ve en doğru şekilde anlatma imkânı bulmuştur. Buna karşın mutaassıp bir din adamı olan Cezâiri, Kudüs'ün günlük hayatına sirayet edebilmiş, halkın sosyal yaşayışına, eğlence

¹⁴⁹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 249-251.

¹⁵⁰ S. M. Hisamussaltana, *age.*, s. 225, 234.

¹⁵¹ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 251.

¹⁵² C. İ. H. Azimâbâdî, *age.*, C. 9, s. 479.

¹⁵³ M. G. H. Muhbirussaltana, *age.*, s. 291.

¹⁵⁴ S. F. Cezâiri, *age.*, C. 8, s. 256.

kültürüne dair bulunmaz yorumlar yapmış, Hisamussaltana'nın aksine bağımsız bir dil kullanmış, sosyal bir tarihçi gibi hareket ederek olayları kaydetmiştir. İran'da önemli bir yenilikçi ve bürokrat olan Muhammet Fâtımî ise İsrail Devleti'nin Batı Kudüs'te kurulmadan önceki son hâlini anlattığı eserinde Kudüs'te kısa kalması ve siyasi şartların uygun olmaması sebebiyle diğerlerinden daha yüzeysel ve üstünkörü anlatmıştır. Öte yandan devletin resmi konuyu olarak ağırlanan Muhibirussaltana'nınsa Kudüs'le ilgili yorumları, özellikle surların dışına taşan gayrimüslim tebaayla ilgili verdiği bilgiler, Hristiyan ve Yahudilerin konumları, nüfus ve geçim kaynaklarına ait gerçekler barışın hâkim olduğu Kudüs'e dair bulunmaz bir kaynaktır. Sufi ve Sünni olan Hindistanlı din adamı Azimâbâdî şehirden klasik bir sufi gibi geçerek Kudüs'ün ruhani yönünü eserinde bize hissettirir. Bu açıdan eserlerin tamamının Kudüs'ün İslami kimliğini yansıtan, o günlere ışık tutan ve şahitlik eden yazılı belgeler olduğu açıktır.

Kaçarlar döneminde İranlıların Kudüs algısı ve o dönemin Kudüs hakkında bize fikir veren az sayıdaki bu hatıralar, günümüzden yüz otuz yedi yıl önce Osmanlı'nın Kudüs'teki izlerini gösteren eserler olarak Mekke yolculuğu sırasında kaleme alınmış eserlerdir. Bu sebeple Kudüs hac güzergâhında uğranan bir şehir olarak kısa, öz ve önemine binaen didaktik bir biçimde tasvir edilmiştir. İranlılar için Atabât ziyareti kadar önemli görülme de şehrin İslam öncesi ve sonrası tarihi üzerinde durulmuş, buranın bir İslam kenti olduğunun altı çizilmiştir.

İranlılar Kudüs'te yaşayan Hristiyan ve Yahudi azınlıkları hakkında dikkatli gözlemler yapmışlardır. Osmanlı coğrafyasında gayrimüslim tebaanın en çok yaşadığı yerlerden biri olarak gördükleri Kudüs'ü mimari açıdan mercek altına almışlardır. İranlılar, Kudüs seyahatleri esnasında buranın her üç dinin ortak şehri olduğunu kavramış, Hz. İsa ve Hz. Meryem'e ait makam görevlilerinin Hristiyan oluşunu hayranlıkla karşılamış, Hristiyan ve Müslümanların birbirlerine olan yakınlıkları dile getirilirken Yahudilerin bunlardan apayrı duruşları ibretle izlenmiştir. Eserlerde Osmanlı sultanlarının yeni Kudüs'te yaptırdığı imar faaliyetleri övgüyle anılmış, Yafa-Kudüs tren yolu, Batılı tarzdaki hastaneler ve modern çalışmalarından övgüyle bahsedilmiştir.

Kaynakça

- Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Azimâbâdî, Celâleddin bin İbrahim Hüseyin, *Sefername-i Celaliyye*, Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî, edt. Rasul Caferiyan, 1389, Tahran, Cilt 4, s. 543-598.
- Beyzai, Behran, *Nemayiş der İran*, İntişarat-i Ruşengeran ve Mutalaat-i Zenan, Tehran 1391.
- Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Aksa" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 268-271.
- Buzpinar, Ş. Tufan, "Şam" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 38, 2010, s. 312-318.
- Caferiyan, Rasul, *Rah-ı Hac*, Neşr-i Zeytun-i Sebz, Tahran 1389.
- Cezâiri, Seyyid Fahreddîn, *Sefername-i Mekke Şam Mısır ve Irak*, Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî, Cilt 8, edt. Rasul Caferiyan, Tahran 2011.
- Doğan Turay, Esra, "Sefernâme-i Mekke" Adlı Eserinde Beytü'l-Makdis Ziyareti (1297-98 / 1880-81)", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 17(2), 2017, s. 11-38.
- Doğan, Esra, "Kaçar Devrinde İran Hac Atabât Seyâhatnâmelerinde Bağdat-Kâzımeyn", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 2008, Cilt 2, s. 510.
- Doğan, Esra, *Tarih-i Hacgozari-yi İraniyan*, Neşr-i Meşar, Tahran 1389.

- Ekinci, Mustafa, “Safeviyye Tarikatı ve Türkmenler Üzerindeki Rolü”, *Anadolu’da Alevilerin Dünü ve Bu Gününü*, ed. Halil İbrahim Bulut, Sakarya Üniversitesi Yay., 2010, s. 143-174.
- Eraslan, Cezmi “İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri (1878-1882)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, 1991, s. 221-240.
- Fâtımî, Hacı Seyyit Muhammet, *Sefername-i Mekke*, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Rasul Caferiyan, Tahran 2011, Cilt 4, s. 543-598.
- Hafız Ebru, Şihabeddin Abdullah Khafi, *Coğrafya-yı Hafız Ebru*, Cilt 3, ed. Sadık Seccadi, Miras Mektup, 1382.
- Hamidi, Seyyid Cafer, *Tarih-i Orşalim, Beytü’l-Makdis*, Emir Kebir, Çap-i Dovvom, Tahran 1381.
- Harman, Ömer Faruk, “İsmail”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 80.
- Hisamussaltana, Sultan Murat, *Sefername-yi Mekke*, ed. Rasul Neşr-i Meşar, Kum 1374.
- Husrev, Nasır, *Sefername*, Dr. Muhammed Debirsiyagi, İntişarat-i Zuvvar, 1369.
- İtimadussaltana, Hacı Ali Han, *Sefername*, ed. Gazi Asker, Meşar, Tahran 2000.
- Keykavus, Mirza, *Sefername-i Mekke*, ed. Rasul Caferiyan, Neşr-i İlm, Tahran 1394.
- Muhbirussaltana, Mehdi Guli Han Hidayet, *Sefername-i Mekke*, ed. Seyyit Muhammet Debirsiyak, Tiraje, Tahran 1368.
- Mukhlis, Muhammed Ali, *Mimariy-i İran Dovrey-i İslami*, Cihad-i Danişgahi, Tehran 1368.
- Şandiz, Seyyid Mücteba Zakir, *Amname-i Siyah Sadat ez Gadir Khum*, İntişarat-i Ferheng-i Sebz, 1384.
- Şirazi, Sadi, *Gazeliyyat-i Sadi*, ed. Muhammed Ali Furuği, Tahran 1395.
- Şirvanî, Zeynelabidin, *Hadigatu’s- Seyaha*, Çap-i Seng, Tahran.